

Lokaldemokratisk forvaltning av skolelovenes målparagraf

– en studie av Vennesla skolestyres behandling av utvalgte språksaker i perioden 1892–1961

Av Magnhild Vollan

Artikkelens tema er lokaldemokratisk forvaltning av skolelovenes målparagraf, belyst gjennom en studie av Vennesla skolestyres behandling av utvalgte språksaker gjennom 70 år. Relevante deler av referatene fra de 756 skolestyremøtene i perioden 1892–1961 utgjør studiens kildegrunnlag. I artikkelen presenteres og drøftes den stegvise innføringa av landsmål som resulterte i at kommunen blei språkdelt i 1908. Før skolestyret fatta sine vedtak, blei lovpålagte rådgivende kretsavstemninger avholdt. Videre dokumenteres og drøftes omkampene om skolemålet som over tid førte til utfasing av landsmål/nynorsk. Allerede i 1919 og 1924 blei riksmål gjeninnført i to kretser, etter gjeldende regler for bindende kretsavstemninger. Men da bokmål blei innført i de siste nynorskkretsene i 1953 og 1961, skjedde det sjøl om skolestyret etter gjeldende lov ikke var bundet av kretsavstemningenes resultat. Artikkelen avsluttes med ei drøftende oppsummering av aspekter ved den lokaldemokratiske forvaltningen av skolelovenes målparagraf gjennom 70 år.

1 Innledning

Da Stortinget 12. mai 1885 fatta sitt vedtak om at «det norske Folkesprog som Skole- og officielt Sprog sidestilles med vort almindelige Skrift- og

* Deler av artikkelens innhold blei presentert på møte om norsk språk, MONS 19, Tromsø, 23.-25. november 2022.

Bogsprog», var det ei prinsipiell erklæring som ikke i seg sjøl legaliserte bruk av landsmål i opplæringa (Hoel 2018: 494). Sju år seinere, 6. juli 1892, vedtok Stortinget den såkalte målparagrafen i skolelovene av 1889. Eli Bjørhusdal presenterer målparagrafens todelte hovedinnhold slik: «Det fyrste var å slå fast ein lokalt bestemt territoriell språkpolitikk, ved at heradet sjølv skulle få avgjere opplæringsmålet for kvar skulekrets. Det andre var ein modifikasjon av denne territorialiteten ved at alle elevar òg skulle lese på det andre språket, det som seinare har vorte kalla sidemålet» (Bjørhusdal 2014: 140). Når det gjelder lokaldemokratiet i språkpolitikken, undersøker og drøfter hun blant anna skulekretsen som «språkterritorium» i ulike skolelover. Bjørhusdal (2014: 180) oppsummerer med å si at målparagrafen til å begynne med hadde ordninger som var konsekvent territoriale og ikke-personlige idet det var folket i krets og kommune som hadde rett til å avgjøre språkspørsmål, noe som dessuten var i tråd med resten av skolelovgivningen. Etter hundreårsskiftet blei imidlertid språkopplæringspolitikken territoriale preg modifisert av personlige ordninger, som særlig var begrunna i hensynet til konflikt-demping. Etter 1945 blei slike ordninger også begrunna i hensynet til foreldre- og mindretallsrettigheter.

I mange lokalsamfunn førte målparagrafen av 1892 til kamp om de to målformenes plass i folkeskolens lese- og skriveopplæring, med målbytte som mulig resultat. Ifølge Kjell Haugland (1985: 154f.) fikk landsmålet sitt gjennombrudd i bygdeskolen i 1890-åra. Han understreker at skolestyrene var i en nøkkelposisjon for landsmålet ekspansjon på lokalplanet, videre at lærere og prester var viktige aktører gjennom sin formelle og uformelle makt i lokalsamfunnet, og dessuten at skoledirektørene spilte en sentral rolle (Haugland 1985: 8). Utover 1900-tallet resulterte de nasjonale rettskrivingsvedtaka, som kom i tråd med tidas språkplanlegging, ofte i ny lokal uenighet og omkamp i spørsmålet om skolemålet.

Denne artikkelen handler om den lokaldemokratiske forvaltningen av skolelovenes målparagraf. Temaet belyses gjennom en case-studie. Den studerte enheten er et konkret kommunalt forvaltningsorgan, nemlig Vennesla skolestyre, der skolestyrets utøvende virksomhet i utvalgte skriftspråksaker vektlegges. Studien er avgrensa til perioden 1892–1961, fra Stortingets vedtak av målparagrafen, som førte til at landsmålet gradvis blei tatt i bruk i folkeskolene i Vennesla, til skolestyrets vedtak om innføring av bokmål som skolemål i den siste nynorsk-kretsen. Ifølge Espen Wæhle mfl. (u.å.) kan formålet med en case-studie være å utvikle

inngående kunnskap om og heilhetlig forståelse av den studerte enheten, fordi den er interessant i seg sjøl. Valget av studieobjekt er basert på en hypotese om at en slik studie fra nettopp denne kommunen kunne gi ei mangfoldig og interessant konkretisering av temaet, blant anna på grunn av særegne samfunns- og skoleforhold i Vennesla.

Studien bygger på et omfattende arkivmateriale og gir et dokumentert nærbylde av lokalt vedtatt og utøvd språkpolitikk. Til grunn for undersøkelsen ligger denne problemstillinga: *Hvordan tolka og praktiserte Vennesla skolestyre skolelovenes målparagraf, med vekt på utvalgte språksaker, i perioden 1892–1961?* Hovedspørsmålet som skolestyret måtte ta stilling til i perioden, gjaldt hvilken målform elevene skulle tilegne seg gjennom folkeskolens lese- og skriveopplæring. Andre sentrale spørsmål var knytta til valg av målform i abc, lesebøker og andre lærebøker.

I artikkelen gis det stor plass til studien av Vennesla skolestyre, med hovedvekt på første del av perioden. Gjennom å følge skolestyret tett får vi kunnskap om når og hvordan relevante saker blei behandla, vi møter enkelte navngitte aktører og blir i noen grad kjent med hvordan ikke bare argumentasjonen og stemningen i målspørsmålet skifta over tid, men også hvordan forvaltningen av skolelovenes målparagraf utvikla seg i den undersøkte perioden. Studien gir grunnlag for refleksjoner på ulike nivåer, fra det konkrete til det mer overordna. Indirekte gir artikkelen innsikt i forholdet mellom det nasjonale og det lokale nivået, men målet med artikkelen er først og fremst å kaste lys over hvordan skolestyret i en konkret kommune behandla saker fra det språkpolitiske feltet, og hvordan skolestyret fungerte som forvalter og utformer av språkpolitikk.

Når det gjelder begrepet *språkpolitikk*, brukes det i tråd med definisjonen presentert av Lars S. Vikør. Han sier at språkpolitikk i første rekke vil si politiske tiltak for å påvirke språkforholda i samfunnet, det sosiale forholdet mellom ulike språk og språkvarieteter. Videre understreker han at språkpolitikken i Norge først og fremst gjelder «forholdet mellom bokmål og nynorsk, slik det kjem til uttrykk i mållova, i skolelovene og elles, og særlig i praktiseringa av desse lovene» (Vikør 1988: 68). Begrepene *riksmål* og *landsmål* brukes om de to målformene i framstillinga av den første tida, mens *bokmål* og *nynorsk*, som er de offisielle benevnelsene fra 1929, brukes i resten av framstillinga. I omtalen av skolestyrets vedtak knytta til hvilken målform elevene skulle tilegne seg gjennom opplæringa, varieres ordvalget idet både *opplæringsmål*, *skolemål* og *skolespråk* er brukt. I tillegg forekommer *hovedmål* i sitater.

2 Bakgrunn

Nedenfor presenteres bakgrunnsstoff av skolehistorisk, språkhistorisk og lokal karakter. I del 2.1 gis en gjennomgang av skolelovenes målparagraf og regler for hvordan folkeskolen skulle styres. I del 2.2 følger en presentasjon av den nasjonale framgangen og tilbakegangen for landsmål/nynorsk som skolemål. I del 2.3 gis relevant informasjon om Venesla kommune.

2.1 Folkeskolen

26. juni 1889 blei den norske allmueskolen avløst av folkeskolen. Hovedidéen var at den skulle være felles for barn av *alle* samfunnslag (Thune u.å.), likevel var det egne lover for by og land. Disse skulle tre i kraft snart mulig, og i sin heilhet være gjennomført innen tre år i byene (byskolelovens § 73) og innen fem år på landet (landsskolelovens § 84). Etter flere revisjoner av 1889-lovene blei det vedtatt nye lover om folkeskolen 16. juli 1936. De skulle tre i kraft fra 1. juli 1937 (byskolelovens § 68 og landsskolelovens § 74). Først 10. april 1959 vedtok Stortinget en *felles* folkeskolelov med iverksettelse fra 1. juli 1959 (folkeskolelovens § 39). Siden studien gjelder forholdene i en landkommune, vises det nedenfor til landsskolelovene av 1889 og 1936, i tillegg til 1959-loven.

2.1.1 Målformenens plass i opplæringa

Da Stortinget vedtok målparagrafen 6. juli 1892, var § 73 i landsskoleloven utforma slik:

Undervisningen skal foregaa i det norske Sprog. Skolestyret bestemmer, om Skolens Læse- og Lærebøger skal være affattede paa Landsmaal eller i det almindelige Bogmaal, og i hvilket af disse Maal Elevernes skriftlige Arbejder i Almindelighed skal affattes. Dog skal Eleverne lære at læse begge Maal. Inden Skolestyret fatter sin Beslutning, skal Overtilsynets og derefter Kredsens Erklæring være indhentet. I de blandede Sprogdistrikter i Tromsø Stift kan Kirke- og Undervisningsdepartementet efter Forslag af Skolestyret, og efterat Overtilsynet har havt Anledning til at udtale sig, bestemme, at Lappisk og Kvænsk kan benyttes som Hjælpsprog ved Undervisningen, og at der kan anvendes Læse- og Lærebøger med lappisk eller kvænsk Text ved Siden af den norske.

Tidligere inneholdt paragrafen kun den første setningen og den delen som handler om «de blandede Sprogdistrikter». Etter den nye paragrafen skulle altså skolestyret avgjøre om skolens lesebøker og øvrige lærebøker skulle være på landsmål eller riksmål, og hvilken målform elevene til vanlig skulle bruke i skriftlige arbeider. Videre understrekes det at elevene skulle lære å lese begge målformer.

13. august 1915 vedtok Stortinget følgende reviderte utforming av landsskolelovens § 73 (Theiste 1915: 92):

Undervisningen skal foregaa i det norske sprog efter følgende regler:

1. Ved den mundtlige undervisning bruker elevene sit eget talesprog, og læreren skal saavidt mulig tillempe det for ham naturlige talesprog efter dette.
2. Elevene skal lære at læse baade landsmaal og det almindelige bokmaal, hvorfor læsebøkerne maa indeholde tilstrækkelig læsestoff i begge maalformer.
3. Skolestyret fastsætter for hver enkelt kreds:
 - a) Om elevenes skriftlige arbeider i almindelighet skal avfattes paa landsmaal eller i det almindelige bokmaal.
 - b) Hvilken abc og læsebok skal brukes i skolen. Skolens lærebøker skal være avfattet i det maal, som er fastsat for de skriftlige arbeider.
4. Inden skolestyret fatter sin beslutning, skal overtilsynet og derefter kredsens erklæring være indhentet. [...]

Vi ser at hovedprinsippene fra 1892 blei videreført. Elevene skulle fortsatt lære å lese begge målformer, mens skolestyret skulle bestemme det skriftlige opplæringsmålet og hvilken abc og lesebok som skulle brukes i hver enkelt krets. Dersom skolestyret hadde bestemt at elevene skulle ha landsmål som opplæringsmål, skulle øvrige lærebøker være på landsmål. En markert forskjell mellom gammelt og nytt i § 73 finner en i det første punktet, i den tydeliggjørende beskrivelsen av elevenes og lærerens talemål i undervisningssammenheng. Ifølge Andreas Støylen (1955: 42f.) herska det uenighet om siste del av punkt 3b), og med lov av 5. desember 1917 fikk foreldrene rett til fritt å velge målform for lærebøkene utenom abc og lesebok. Nå fikk punkt 3 i målparagrafen dette innholdet (Støylen 1955: 46):

skolestyret skulle velge målform for de skriftlige arbeider og fastsette hvilken ABC og lesebok som skal brukes i skolen, men med rett for foreldrene til å

binde skolestyret i visse tilfelle. Etter foreldres eller forsørgeres valg kan barna bruke utgaver av de andre lærebøkene enten på landsmål eller på det alminnelige bokmål.

I 1917 kom også et punkt om parallellklasseordning inn i loven. Dette ga nye muligheter til foreldre som ønska at deres barn skulle få opplæring i «det maal, som ikke er skolens hovedmaal,» forutsatt at det gjaldt så mange barn at de kunne fylle en heil klasse, og at det ellers kunne skje uten «nævneværdig større utgifter for kommunen» (Theiste 1925: 104). Med 1917-vedtaket fikk altså det personlige språkforvaltningsprinsippet større plass ved at foreldrenes valgfrihet blei utvida. Ifølge Hoel (2009) var den beiske målstriden i Odda den direkte årsaken til skolelovenes parallellklasseordning av 1917. Den var «eit reint forsvarsverk frå målfolka si side for å unngå at nynorsken vart kasta heilt ut av bygda» (Hoel 2009: 555). Bjørhusdal (2014: 159f.) sier at denne ordningen handla om å unngå «revers til reine riksmålskrinsar på nye industristader i område der nynorsk nyleg var komen inn i skulen». Hun uttaler videre at det i praksis var snakk om både sideklasser og å dele skoler i to avdelinger etter skriftspråk, men aldri om å etablere separate skoler, noe som ville ha ført til en enda tydeligere territoriell språkpolitikk.

De samme formuleringene blei videreført i landsskoleloven av 1936, hvor § 66 handler om «Målet i skulen». Også i skoleloven av 1959 finner vi ei videreføring i § 37, som omhandler «Målet i skolen og val av lærebøker». Her framgår det at elevene skulle lære å lese begge målformer, og at skolestyret skulle bestemme om elevene skulle bruke nynorsk eller bokmål i sine skriftlige arbeider. Videre skulle skolestyret avgjøre hvilke lærebøker som skulle brukes. Det understrekes at skolestyret bare kunne innføre lærebøker som var godkjent av departementet, og at «[n]år det ikkje gjeld ABC og lesebok, kan likevel foreldre og forsyntar velja nynorsk- eller bokmålsutgåve».

Med 1959-loven mista skolestyret – og kretsen – muligheten til å innføre ulikt skolemål i «einskilde klassar eller læreemne» som målparagrafen etter 1917-revisjonen og i 1936-loven hadde åpna for (Bjørhusdal 2014: 200f.). Bjørhusdal ser på denne endringa som ei styrking av kretsens språklige homogenitet og et uttrykk for generell standardisering og sentralisering av opplæringsordningene. 1959-loven inneholdt også formuleringer som presiserte ordninger som gjaldt ved kretssammenslåing. Dersom de opprinnelige kretsene hadde ulike opplæringsmål, skulle det

holdes avstemning. Dessuten fikk elever som hadde gått minst tre år i skolen, rett til å bruke samme skolemål som før i skriftlige arbeider. Retten til parallellklasser blei videreført, med vekt på elevtall, men uten hensyn til kommuneøkonomi og praktiske hensyn. Ordningene med videreføring av skolemål ved skolesammenslåing og lærebøker på fritt valgt språk blei fastslått som rettigheter i 1959 (Bjørhusdal 2014: 207). Dette var ei klar styrking av det personlige språkforvaltningsprinsippet.

2.1.2 Regler for styring av folkeskolen

Kapittel 6 i 1889-loven handler om skolestyret og tilsynet med folkeskolen. Der slås det fast at hver kommune skulle ha et skolestyre med disse medlemmene: sogneprest, formannskapetets ordfører, en lærer eller lærerinne i full stilling (valgt for to år) og ellers så mange medlemmer som kommunestyret bestemte. I tillegg kunne eier av bruk eller verk som bekosta egen skole, møte når saker knytta til denne skolen skulle behandles. Skolestyrets medlemmer skulle sjøl velge formann og nestformann for ett år. Om det blei forlangt, skulle skolestyret gi årlig rapport til overtilsynet som etter lovens kapittel 8 skulle rapportere til kirke- og undervisningsdepartementet hvert år. For hver skolekrets skulle skolestyret ordne tilsynsutvalg som skulle bestå av ett skolestyremedlem, som fungerte som leder, og tre medlemmer valgt for ett år av kretsmøtet. Kretsmøtene skulle ledes av tilsynsutvalgets formann, som også hadde ansvar for å kalle inn til møte når han meinte det var hensiktsmessig, eller når skolestyret eller minst fem av kretsens husfedre krevde det.

Også i 1936-loven omhandler kapittel 6 skolestyret og tilsynet med folkeskolen, mens overtilsynet omtales nærmere i kapittel 8. Når det gjelder skolestyrets sammensetning, er reglene noe endra, blant anna er det presisert at medlemmene velges for tre år etter et rulleringssystem, noe som ville føre til økt kontinuitet. Kommunestyret skulle peke ut minst ett medlem fra hver skolekrets (for tre år), øvrige medlemmer var prest (for tre år), ordfører, en lærer og ei lærerinne i full stilling (hvis det var 15 eller flere lærerstillinger) eller enten en lærer eller ei lærerinne i full stilling (hvis det var færre enn 15 stillinger) (for tre år). Som før skulle bruks- eller verkseier med egen bruksskole ha møte- og stemmerett i saker som vedrørte denne. Utskrift av møteboka skulle sendes til overtilsynet seinest innen 14 dager etter hvert møte. Tilsynsnemndene skulle fortsatt ha fire medlemmer, med formann fra kretsen utpekt blant skolestyrets medlemmer, mens de tre øvrige blei valgt av kretsmøtet for tre

år. Overtilsynet ved skoledirektøren kunne være til stede på skolene og på skolestyrets møter for å gi råd og veiledning. Overtilsynet skulle hvert år sende rapport til departementet om skolestellet i distriktet.

Med 1959-loven oppsto skoleråd og lærerråd. Ifølge § 27 skulle det være lærerråd ved hver folkeskole, der heile lærerstaben var med. Skoleråd hørte til på kommunalt nivå og besto av skoledirektøren, alle skolestyrere, alle lærere og lærerinner i heil stilling. Skolerådet hadde rett og plikt til å uttale seg i alle saker som vedkom instruks, skoleplan og lærebøker. Ved hver skole skulle det ifølge § 28 være ei tilsynsnemnd med fem medlemmer. Ett medlem skulle velges av og blant skolestyrets medlemmer, tre medlemmer skulle velges av foreldrene og ett medlem skulle velges av og blant skolens lærere. Alle skulle velges for to år. Ifølge § 29 skulle hver kommune ha sitt skolestyre, med 7–35 medlemmer. Medlemstallet skulle bestemmes av kommunestyret som også skulle velge medlemmene, for fire år om gangen.

Vi ser at lovene om folkeskolen åpna for at skoleinteresserte bygdefolk kunne engasjere seg i skolens virksomhet på ulike nivåer. De kunne delta på møter i den kretsen de bodde i eller som barna deres gikk på skole i, videre kunne de stille til valg som medlemmer av tilsynsutvalg/-nemnd og skolestyre.

2.1.3 Lærernes representasjon i styringa av folkeskolen

Ifølge kapittel 6 i både 1889- og 1936-loven skulle altså kommunens lærerstab være representert i skolestyret. Begge lovene inneholder dessuten regler for to årlige møter mellom skolestyret og alle kommunens lærere og lærerinner. I tråd med 1889-lovens § 37 skulle de møtes «til Forhandling om Skolens Virksomhed, Tilstand og Midler til at fremme dens Formaal». Hvis disse møtene blei holdt på en skole, åpna loven for at de frammøtte kunne overvære undervisningsprøver. I 1936-lovens § 35 er formålet med møtet formulert slik: «til rådlegging um arbeidet og tilhøva i skulen og um åtgjerder til å fremja fyremålet med skulen». Det var ønskelig at ett av disse møtene skulle holdes på en skole der de frammøtte kunne være til stede i undervisningen. Begge lovene ga med andre ord alle kommunens lærere og lærerinner en direkte mulighet til å presentere sine meininger om skolevirksomheten for skolestyrets medlemmer, gjerne kombinert med praktisk—pedagogiske innslag i klasserommet. Videre i artikkelen omtales disse møtene som *kombinerte møter*.

Med 1959-loven mista lærerne sin faste representasjon i skolestyret, men ifølge § 27 og § 28 kunne de fortsatt delta aktivt i styringa av skolen gjennom sin deltakelse i lærerråd og skoleråd, og gjennom sin representant i tilsynsnemnda.

2.1.4 Skolelovene og lokaldemokratiet

Når det gjelder skolestyrets behandling av valg av skolemål og valg av målform i abc, lesebøker og andre lærebøker, krever de tre skolelovene lokaldemokratisk forankring. Før skolestyret kunne fatte vedtak, skulle overtilsynet og kretsen ha uttalt seg. Hver enkelt skolekrets kunne på eget initiativ eller på initiativ fra skolestyret ta opp slike spørsmål til drøfting og avstemning. Reglene for hvem som hadde stemmerett i disse sakene, har variert over tid, likeså reglene for hvilken status kretsavstemningene skulle ha. I perioden 1892–1915 var kretsenes uttalelse *rådgivende* for skolestyret, med 1915-revisjonen blei resultatet av kretsavstemningene *bindende*. Ifølge Bjørhusdal (2014: 198f.) var minstekravet etter de nye reglene at 34 % av de stemmeberettigede i kretsen kunne binde skolestyret dersom de utgjorde flertallet på et kretsmøte der minst 2/3 av de stemmeberettigede møtte. Med 1959-loven blei dette skjerpa ved at minstekravet blei satt til at over 40 % av de stemmeberettigede i kretsen måtte stemme for det ene alternativet for at skolestyret skulle være bundet til å følge avstemningsresultatet.

I sin omtale av skolelovene av 1889 peker Alfred Oftedal Telhaug og Odd Asbjørn Mediås (2003: 88f.) på at det var en forutsetning at den jevne mann og kvinne nå var kommet til større sjølbervissthet, at interessen for opplysning var økende og at folket sjøl ville være i stand til å styre sin egen skole. Det tidligere elitestyret med geistlige embetsmenn i ledende stillinger blei nå erstatta av et folkestyre som Telhaug og Mediås omtaler som «lekfolkets selvstyre på kommunalt plan». Konkret innebar dette at kommunene fikk ansvar for tilsetting av lærere, råderett over skoleordningen og læreplanen og frihet over evalueringa av elevene i tillegg til det lokale ansvaret som kom med målparagrafen av 1892.

Men hvem blei sittende med makta etter at skolelovene av 1889 trådte i kraft? Telhaug og Mediås understreker at mens lovenes intensjon var å styrke foreldrenes og lærernes formelle stilling, blei den reelle innflytelsen for disse to gruppene liten fordi den var knytta til en uttalerett av begrensa betydning. De konkluderer med at «makten på det lokale og kommunale planet ble lagt til de folkevalgte politiske organene, det vil si

skolestyret og kommunestyret» (Telhaug & Mediås 2003: 90). Den kommunale friheten når det gjaldt skolenes evalueringsordning, fag- og timefordeling, førte til store forskjeller i folkeskolens tilbud. Da en vedtok folkeskolelovene av 1936 og innførte standardiserte minstekrav gjennom normalplanene av 1939, var det denne forskjellen fra kommune til kommune en ville gjøre noe med (Telhaug & Mediås 2003: 118f.). Slik ville lovgivere og planmakere «bevare Norge kunnskapsmessig som ett rike og skolen som en enhetsskole» (Telhaug & Mediås 2003: 119). Gjennom den felles folkeskoleloven av 1959 ønska en å fullføre den demokratiseringa av folkeskolens styre på det kommunale planet som blei innleda på 1800-tallet. Det skjedde ved at skolestyret nå blei et reint politisk organ. Ovenfor har vi sett at verken kirka eller lærerstanden skulle ha fast representasjon i skolestyret etter denne loven (se 2.1.2).

Når Bjørhusdal (2014: 150f.) omtaler målparagrafen av 1892, framhever hun skolekretsen som «kommunalt styrt språkterritorium». Hun understreker at ingen av målparagrafens støttespillere stilte spørsmål ved at det var skolestyret eller kretsen kollektivt som skulle ta språkvalget, ikke de enkelte foresatte eller elevenes foreldre. Når det gjelder lovendringa av 1917 der Stortinget vedtok den individuelle retten til å ha lærebøker i andre fag enn norsk på det skriftspråket eleven/foreldrene sjøl ville, blei den begrunna med hensynet til «mildning av språkstriden, minoritetsrett og praktisk gjennomførbarheit» (Bjørhusdal 2014: 158). Bjørhusdal viser videre hvordan flere mindre endringer i språkopplæringspolitikken i tida fram til 1959-loven «tok sikte på å styrkje avgjerdskompetansen til skolestyret på kostnad av krinsmøtet» (Bjørhusdal 2014: 198). Disse endringene, som blant anna skjerpa reglene for kretsmøtets binding av skolestyret, medførte likevel ikke at «avgjerdskompetansen» blei flytta til organer som ikke var folkevalgte. Som vist ovenfor (se 2.1.2) skulle *alle* skolestyremedlemmene være folkevalgte etter 1959-loven.

2.2 Folkeskolens lese- og skriveopplæring

Lese- og skriveopplæringa sto sentralt i folkeskolen. Høytlesing og stillelesing fra leseboka var vanlige aktiviteter i leseopplæringa, mens avskrift, diktat og gjenfortelling, etter hvert også friskriving, sto sterkt i skriveopplæringa (Skjelbred 2010). Som vist ovenfor skulle det lokale skolestyret både avgjøre hvilken målform elevene skulle bruke i skrift, bestemme hvilken abc og lesebok som skulle brukes, og legge til rette for at alle skulle lære å lese begge målformer.

2.2.1 Framgang for landsmål/nynorsk som skolemål

Blant de kommunene som gikk over til landsmål allerede *før* 1892, var Agder-kommunen Bygland (Haugland 1985: 158). Etter hvert skjedde overgang til landsmål som skolemål i stadig større omfang. Fram til århundreskiftet var landsmål innført i cirka 250 skolekretser i alt (Jahr 2015: 67). Ifølge en undersøkelse gjort av kirkedepartementet blei landsmålet brukt som skriftlig opplæringsmål og/eller i lærebøker i minst 17 % av de skolekommunene som sto under landsskoleloven i 1901 (Haugland 1985: 156). Ut fra disse opplysningene ser det ut til at lærebøker på landsmål var i bruk uten at det var fatta formelt vedtak om landsmål som skolemål. Ifølge Haugland (1985: 159) kunne «målvennlege lærarar skifte målform på eige tiltak». I 1905 hadde 517 av 5990 skolekretser i landkommunene innført landsmål som opplæringsmål (Hoel 2018: 495). Ulike forhold hadde betydning for denne utviklinga, blant anna lokal støtte, ikke minst fra lærerhold, og støtte på sentralt politisk hold. Rundt hundreårsskiftet betydde mållaga og ungdomslaga mye for landsmålsframgangen, og i tida rundt unionsoppløsningen appellerte det nasjonale sterkt til folk (Lien 1981: 357).

Utover 1900-tallet fikk rettskrivingsreformene stor betydning for målformenes posisjon i skolen. Den utløsende faktoren ved bytte av opplæringsmål var gjerne behovet for nye lærebøker som følge av ny rettskriving. Sjøl om endringene som blei vedtatt for riksmålet i 1907, ikke var veldig omfattende, fikk reformen mye å si for målformenes plass i skolen (Rambø 2018: 533). Mange steder blei det nemlig stor debatt om opplæringsmålet: Skulle en fortsette med riksmål eller gå over til landsmål? Mange antok at det bare var et tidsspørsmål når landsmålet ville komme inn i skolen for fullt, og at det var like godt å gå over med en gang, når en likevel måtte bytte bøker (Lien 1981: 357f.). I 1908 og 1909 kom den første raske overgangen til landsmål. Ifølge Ernst Håkon Jahr (2015: 67) gikk cirka 500 kretser over til å bruke landsmål disse åra.

Innføringa av 1917-rettskrivinga skapte stor strid i skolesektoren og fortsatt framgang for landsmål (Rambø 2018: 557f.). Også da 1938-rettskrivinga blei innført, valgte mange skolekretser å gå over til nynorsk. Ifølge Gro-Renée Rambø (2018: 587f.) gikk mer enn 900 skolekretser over til nynorsk skolemål mellom 1937 og 1939. Mens 19,9 % av folkeskoleelevene hadde nynorsk skolemål i 1935, steg tallet til 29,5 % i 1939. Det høyeste nivået for nynorsk skolemål blei nådd i 1944. Da var 34,1 %

av folkeskolens elever nynorskelever, mens 54,9 % av landets skolekretser hadde vedtak om nynorsk som opplæringsmål (Rambø 2018: 596).

2.2.2 Tilbakegang for nynorsk som skolemål

Tilbakegangen for nynorsk skolemål begynte etter krigen. Mens 33,2 % av folkeskoleelevene hadde nynorsk som opplæringsmål i 1945, gjaldt det 30,5 % i 1949 (Vikør 2018: 608). I 1959 hadde tallet sunket til 23,3 % (Vikør 2018: 614).

Ulike forhold trekkes fram som forklaring på den kraftige tilbakegangen. Haugland (1985: 224f.) vektlegger samfunnsendringene med omlegging av det tradisjonelle bondesamfunnet, utflytting og urbanisering. I det store arbeidet om målreising og modernisering i Norge i perioden 1885–1940 peker Oddmund Løkensgard Hoel på tre utviklingstrekk i det norske samfunnet som på ulike måter skapte problemer for målreisninga: urbanisering, industrialisering og framveksten av arbeiderbevegelsen. Han meiner at dette var «tre av dei mest sentrale utviklingsdraga i den økonomiske og sosiale moderniseringa av Noreg i perioden, alle med omfattande politiske og kulturelle konsekvensar» (Hoel 2009: 16). Vikør (2018: 608f.) sier at den første tilbakegangen var sterkest i de distriktene der nynorsken blei innført sist, særlig i Nord-Norge. Han peker videre på at den såkalte «flukta frå landsbygda» styrka bokmålet. Den nye mobiliteten gjorde at stadig flere unge identifiserte seg med urbane kulturverdier som hadde bokmål som sitt språklige uttrykk. Andre grunner til bokmålsframgangen som nevnes (Vikør 2018: 615f.), er offensiven fra bokmålsbrukere, som mange steder var innflyttere, som ønska at deres barn skulle lære bokmål fordi en så på denne målformen som mer gunstig med tanke på framtidig jobb og karriere. Skolesentraliseringa etter krigen støtta opp under dette.

2.3 *Presentasjon av Vennesla kommune*

Nedenfor gis kortfatta informasjon om Vennesla kommune og skoleordningen der.

2.3.1 Vennesla

Vennesla kommune, som ligger nord for Kristiansand, på begge sider av elva Otra, er en jord- og skogbrukskommune med rike industritradisjoner. Det området som omtales som Vennesla i denne artikkelen, var egen kommune i perioden 1865–1964. Da Vennesla blei skilt ut som egen

kommune, var den prega av sterk industriutbygging og kraftig vekst i folketallet. Mens det var 1103 innbyggere i kommunen i 1865, hadde folketallet steget til 1953 i 1900 og til 3126 i 1920 (Tveite 1986: 210). I 1960 var det 6824 innbyggere i kommunen (Statistisk sentralbyrå 1963: 17). Mange av de som flytta til Vennesla på slutten av 1800-tallet og framover, søkte arbeid ved hjørnesteinsbedriftene Vigeland Brug og Hunsfos Fabrikker eller arbeidde på vei-, jernbane- og kraftanlegg. Tilflytterne kom fra andre Agder-bygder og fra Kristiansand, fra andre landsdeler og fra utlandet, særlig Sverige (Tveite 1986: 245f.).

Før 1865 hadde Vennesla vært del av daværende Øvrebø kommune, og da storkommunen Vennesla blei oppretta i 1964, skjedde det ved at de daværende kommunene Hægeland og Øvrebø blei lagt til «gamle» Vennesla (Thorsnæs & Lauritzen u.å.).

2.3.2 Skoleordningen

I 1891 vedtok Vennesla skolestyre at «den nye Skoleordning tager sin Begyndelse fra indeværende Høst, dog saaledes, at Forøgelsen af øverste Afdelings Ugetimer fra 33 til 36 Timer først finder Sted fra anstundende Nytaar».² Etter hvert blei både timetall og antall skolefag utvida i tråd med landsskoleloven av 1889.

Ved begynnelsen av den undersøkte perioden var Vennesla delt i seks kretser med egen skolebygning: Kvarstein, Vikeland, Hunsfoss, Vennesla, Honnemyr og Omdal.³ Kretsinndelinga og plasseringa av skolene har variert en del.⁴ Mens skolene på Kvarstein, Vennesla, Honnemyr og Omdal var «vanlige» kretsskoler, var skolene på Vikeland og Hunsfoss bruksskoler, oppretta av henholdsvis Vigeland Brug og Hunsfos Fabrikker. Med denne ordningen slapp både brukseiere og arbeidere å betale skoleskatt til kommunen (Krogstad 1989 a). Historiker Stein Tveite påpeker at etableringa av en bruksskole for Hunsfoss i 1890 «verka med til å skilje dette samfunnet ut frå resten av bygda, på same vis som brukskulen for Vigeland ein halv mannsalder tidlegare» (Tveite 1986: 229). Bruksskolene var underlagt skolestyret, og da bruksskoleordningen blei

2. Skolestyremøte 21.08.1891.

3. Kretsene nevnes etter plassering (fra sør mot nord). Kretsenes navn gjengis i tråd med dagens skrivemåte.

4. Ifølge Arne Krogstad (1989 b: 123f.) blei Honnemyr og Omdal slått sammen til én krets i 1908, med skolehus på Samkom. Fra 1912 blei Verås og Eikeland egen skolekrets, med skolehus på Eikeland.

opphevd i 1943, blei skolene på Vikeland og Hunsfoss videreført som «vanlige» kretsskoler.

I løpet av den undersøkte perioden skjedde det store endringer i skoleordningen. Tabell 1 viser utviklinga i samla elevtall og hvordan elevene fordelte seg på ulike skoleslag (krets-, bruks- og privatskole). Vi ser at elevtallet økte kraftig, fra 244 elever i 1892 til 927 i 1960, og at det samla elevtallet ved de fire kretsskolene var lavere enn ved de to bruksskolene både i 1910, 1923 og 1936.

Tabell 1: Antall folkeskoleelever i Vennesla i perioden 1892–1960.

År	Samla elevtall	Elever fordelt på skoleslag		
		<i>Krets-skolene</i>	<i>Bruks-skolene</i>	<i>V. private Folkeskole</i> ⁵
1892	244			
1897	292	194	98	
1910	500	235	265	
1923	529	187	222	120
1936	560	272	288	
1949	498			
1960	927			

Kilde: Norges offisielle statistikk – NOS 1828–2010.

At undervisningstilbudet varierte mellom by- og bygdeskoler, var i tråd med 1889-lovene. Ifølge historiker Olav Rovde ville elever i landsskolen få 2800 skoletimer i løpet av den 7-årige folkeskolen, mens elever i byskolen ville få 5200 skoletimer (Rovde 2012: 67). Da folkeskolen ble innført i Vennesla i 1891, hadde de to bruksskolene et mer omfattende undervisningstilbud enn de større naboskolene, og denne ulikheten ble videreført ei tid framover. Når det i tillegg var økonomisk fordelaktig for arbeiderne ved Vigeland Brug og Hunsfos Fabrikker å sende barna sine på bruksskole, er det forståelig at denne ordningen kunne bidra til å skape og opprettholde sosial ulikhet i bygda. Enda et forhold gjorde skolesituasjonen i Vikeland og Hunsfoss kretser spesiell. I 1912 blei Vennesla private Folkeskole, kalt «Riksmålsskolen», oppretta på Hunsfoss

5. Vennesla private Folkeskole var i drift i perioden 1912–1928.

på grunn av «heftig målstrid» (Krogstad 1989 a: 109f., Kvarstein & Kvarstein 1948: 348). 16 år seinere blei skolen overtatt av Vigeland Brug og Hunsfos Fabrikker som felles bruksskole (Krogstad 1989 a: 114).

3 Materiale og metode

Den studien som presenteres i artikkelen, bygger på relevante deler av et omfattende arkivmateriale som er oppbevart i Statsarkivet i Kristiansand og som ikke er digitalt tilgjengelig. Det består av referater fra skolestyrets møter, inkludert de kombinerte møtene som 1889- og 1936-lovene foreskreiv (se 2.1.3). Referatene fra perioden 1889–1960 fyller ni håndskrevne møtebøker, med et samla omfang på nesten 2700 sider. I tillegg kommer maskinskrevne møtereferater for tida 1960–1961, henta fra skoledirektørens korrespondanse med skolestyret.⁶ I heile perioden blei det holdt til sammen 776 møter.

I det innledende kildearbeidet studerte jeg referater fra de periodene hvor en kunne anta at nasjonale rettskrivingsvedtak sto på sakskartet, og registrerte relevante opplysninger om skolestyrets saksbehandling. Slik gjorde jeg meg kjent med skolestyrets referatpraksis og arbeidsmåte. Referatpraksisen varierer over tid og med referent. I noen perioder er referatene fylldige, i andre perioder summariske. I enkelte saker får vi vite forslagsstillernes og debattantenes yrkestittel og/eller navn og argumenter som blei framført i drøftingene. I andre saker refereres kun forslag til vedtak og avstemningsresultat. I en del tilfeller brukes formuleringer som «[e]fter en kort debat besluttet: [...]» eller «[e]fter en endel debat besluttet [...]».

I neste fase av kildearbeidet undersøkte jeg referatene fra de 20 møtene som blei holdt fra og med det konstituerende møtet i desember 1889 til og med møtet i juli 1892. Det gjorde jeg for å kartlegge om spørsmål om innføring av landsmål blei behandla før Stortinget legaliserte dette gjennom å vedta målparagrafen 6. juli 1892. Siden slike spørsmål *ikke* er referert, blei det videre kildearbeidet avgrensa til referatene fra perioden august 1892–juni 1961, hvor det blei holdt 756 møter i alt. Fra disse har jeg ekserpert referatene av saker knytta til målparagrafen. Der er blant

6. Skolestyrets møtebok for dette året har ikke vært tilgjengelig på Statsarkivet.

anna følgende temaer representert: valg av målform i abc og lesebok, valg av skriftlig opplæringsmål og valg knytta til valgfriheten i målformene i forbindelse med rettskrivingsvedtaka av 1917, 1938 og 1959. Andre relevante saker gjelder skolestyrets samhandling om de nevnte temaene med aktører som skoledirektør, lærere, kretser og foreldre.

Det er de ekserperte referatene som utgjør materialet. Det består av i alt 174 saker som blei behandla på 143 møter. Dette materialet kan være relevant ved utforskning av ulike problemstillinger som gjelder målparagrafen. Sentralt for denne artikkelen står 101 saker som var til behandling på 88 møter. Opplysningene om antall relevante saker er basert på nummereringa av sakene i referatene. I en del tilfeller behandla skolestyret flere temaer under samme saksnummer, for eksempel sak 1 på det kombinerte møtet som blei holdt 16. mai 1908. Her førte et departementalt rundskriv om den nye riksmålsrettskrivinga til flere debatter og avstemninger knytta til et ønske om å utsette spørsmålet om implementering av ny rettskriving, forslag om innføring av abc på landsmål og forslag om innføring av landsmål i elevenes skriftlige arbeider (se 4.1.2 og 4.1.4). Én sak kan derfor få uventa brei omtale nedenfor, mens andre saker får liten eller ingen omtale.

Når det gjelder det etablerte materialet, må det tas forbehold om at noe av relevans kan være oversett. Kildearbeidet foregikk ved at jeg skumleste referatene. Når jeg støtte på saker som framsto som relevante, gikk jeg over til dybdelesing og eventuell ekserpering. Som kvalitetssikring er de originale referatene fra sentrale perioder undersøkt flere ganger.

Resultatene av undersøkelsen av skolestyrets tolkning av og praksis knytta til målparagrafen presenteres i tre hoveddeler. Siden både materialet og plasshensyn har vært styrende for vektlegginga i denne artikkelen, gis den første delen av perioden mest plass. Presentasjonen inneholder en del utdrag fra materialet som lar oss komme tett på skolestyrets arbeid. Disse utdraga er gjengitt ordrett, med eventuelle normavvik, utelatelser og forkortelser. Opplysninger om hvilke møtereferater sitatene er henta fra, gis i fotnoter. Sentrale funn kommenteres fortløpende, og hver hoveddel avsluttes med ei understreking av viktige punkt. Slik dokumenteres og drøftes sider ved det lokale skolestyrets utøvende virksomhet knytta til skolelovenes målparagraf i lys av nasjonal språkhistorie. Til sist i artikkelen drøftes aspekter ved den lokaldemokratiske forvaltningen av målparagrafen.

Sjøl om det ville ha vært verdifullt å trekke inn andre kilder, som avisoppslag, kretsenes møtebøker og skoledirektørens fullstendige korrespondanse med Vennesla skolestyre, har jeg valgt å ta utgangspunkt i skolestyrets møtebøker. I enkelte tilfeller har jeg likevel forsøkt å nøste opp «løse tråder» ved å undersøke skolestyrets kopibøker, skolestyrets årsberetninger til skoledirektøren og skoledirektørens korrespondanse. Ved omtale av disse er kildeopplysningene gitt i fotnoter. En studie der også relevant avisstoff fra sentrale perioder inngikk i materialet, hadde naturligvis gitt et breiere bilde av hvordan skolestyrets forvaltning av målparagrafen blei oppfatta i samtida. Det hadde vært interessant, men av tids- og plasshensyn har det ikke vært mulig.

Haugland (1985: 155) sier at det er «vanskeleg å teikne eit fullt tilfredsstillande bilete av språkskifteprosessen i skulane før 1910», blant anna fordi en i ei rekke kretser gikk over til å bruke landsmål i skolearbeidet *uten* at skolestyret hadde fatta vedtak etter den prosedyren som loven foreskreiv. Vennesla-studien har som formål å kaste lys over de lokale forholda slik de framstår gjennom skolestyrets møterefater. Eventuelle private initiativ blir dermed *kun* gjort rede for hvis de er omtalt i referatene.

4 Målformenes plass i folkeskolen i Vennesla kommune

Nedenfor presenteres resultater av Vennesla-studien i tre tidsrom basert på de ulike lovbestemmelsene presentert i del 2. For hvert tidsrom dokumenteres først skolestyrets behandling av saker knytta til målformenes plass i opplæringa, og til sist gis en drøftende gjennomgang av skolestyrets tolkning av og praksis knytta til skolelovenes målparagraf.

4.1 Målformenes plass i lese- og skriveopplæringa i tida 1892–1915

I denne delen presenteres skolestyrets behandling av saker knytta til de språklige rammene for lese- og skriveopplæringa, fra målparagrafen blei vedtatt i 1892 til den blei revidert i 1915. I dette tidsrommet var krets-møtets uttalelse *rådgivende* (se 2.1.4). Ifølge Haugland (1895: 154f.) fikk landsmålet sitt gjennombrudd i bygdeskolene i 1890-åra. Overgangen til landsmål som opplæringsmål i kommunene skjedde vanligvis stegvis over en lengre tidsperiode, der målvennlige lærere spilte en sentral rolle. Ne-

denfor gjøres det greie for hvordan landsmålet gjorde sitt inntog i folkeskolen i Vennesla.

4.1.1 Lesebok på riksmål eller landsmål?

I 1892–1895 utkom Nordahl Rolfsens *Læsebog for folkeskolen* i fem deler, og allerede i 1893 forelå del 1 også i landsmålsutgave (Johnsen 2003: 462). I løpet av dette året innførte Vennesla skolestyre Rolfsens lesebok (del 1) i alle kommunens skolekretser. I februar fatta skolestyret slikt vedtak for Hunsfoss krets. Siden det ikke står noe om målform i dette vedtaket, er det nærliggende å anta at det var riksmålsutgaven som skulle tas i bruk. I desember samme år vedtok en enstemmig å innføre del 1 av leseboka i landsmålsutgave i de fem andre kretsene. Forut for dette skolestyrevedtaket var det avholdt møter i disse kretsene, som alle ønska landsmålsutgaven av leseboka del 1. De følgende åra blei det fatta vedtak om å ta i bruk resten av Rolfsens leseverk i riksmålsutgave i alle kretsene. Dermed hadde skolestyret bestemt at elevene skulle bruke Rolfsens lesebok gjennom heile folkeskolen. Tilsvarende vedtak blei gjort i mange skolestyrer rundt om i landet, med den følge at Rolfsens lesebok raskt fikk en dominerende plass i folkeskolen, både i bygd og by (Haugland 1985: 169, Skjelbred mfl. 2017: 130f.).

Når det gjaldt målform i lesebøkene, skulle altså riksmålsutgaven brukes i storskolen og landsmålsutgaven i småskolen. Om småskolevedtaket gjaldt for fem kretser til å begynne med, gjaldt det etter hvert for alle. I skolestyrets årsberetning for 1905 kommer det fram at landsmålsutgaven av småskolens lesebok var i bruk i alle skolekretsene.⁷

Hva var så karakteristisk for landsmålsutgaven? Ut fra betegnelsen skulle en tro at den bare inneholdt landsmålstekster, men det stemmer ikke. På bokas tittelblad står det at «[i] denne udgave er første afdeling paa landsmaal, anden paa skriftsprog, de senere afdelinger blandede» (Rolfsen 1893). Bare 88 av bokas 231 lesestykker var på landsmål. Hensikten med landsmålsutgaven var å ta hensyn til barnas forutsetninger. En tenkte at barnet måtte begynne med det «tilvante, kjendte og hjemlige», og da var det ifølge Moltke Moe, som skreiv forordet, ingen tvil om at «for en stor del af vore landsskoler frembyder landsmaalet sig som det skriftsprog, der ligger børnenes talemaal nærmest» (Rolfsen 1893: VIII). I 1902 kom del 1 i ny landsmålsutgave der halve omfanget var på

7. Kopibok 28.02.1906.

landsmål (Rolfsen 1932: III), og da det kom enda en ny landsmålsutgave av del 1 i 1907, inneholdt den kun tekster på landsmål.

En kan undre seg over om det var et bevisst valg av Vennesla skolestyre at bare småskolens lesebok skulle brukes i landsmålsutgave, eller om tanken var å ta i bruk de øvrige delene i landsmålsutgave etter hvert som de forelå. Det sier ikke materialet noe om, men det siste ville ha blitt vanskelig siden den komplette landsmålsutgaven først forelå i 1902 (Johnsen 2003: 462).

4.1.2 Abc på landsmål eller riksmål?

Etter at skolestyret hadde vedtatt innføring av landsmålsutgaven av småskolens lesebok på sitt møte i desember 1893, blei abc-spørsmålet behandla som neste sak. I referatet står dette: «Hvorvidt ABC i Landsmaal for Begyndere i Skolen; skal indføres i Skolerne, udsattes indtil videre; dog kunde de Kredsene som ønsker ABC indført paa Skolen, faa Lov at anskaffe samme».⁸ Slik jeg forstår vedtaket, handler det om to forhold, både om en skulle innføre abc og om den i så fall skulle være på landsmål. Vi ser at skolestyret først utsetter spørsmålet om innføring av landsmåls-abc, og så at det skulle være opp til kretsene om de ville innføre abc som hjelpemiddel i den første leseopplæringa. De kretsene som ønska det, fikk lov. Etter det jeg har registrert, fikk ikke denne saken ny behandling i skolestyret i 1890-åra. Det rapporteres heller ikke om abc-bruk i kretsene.

På skolestyremøtet i november 1902 blei imidlertid spørsmålet om å innføre «felles lærebog i abc for samtlige skoler» tematisert.⁹ Flere lærere og skolestyrets formann, Karl Kristensen, som også var lærer, foreslo da innføring av felles abc på landsmål. Skoledirektøren støtta forslaget, men etter noe debatt blei saken utsatt.

To år seinere, i oktober 1904, vedtok skolestyret at *Folkeskolens abc-bok* av Jonas Vellesen skulle brukes ved samtlige skoler fra begynnelsen av skoleåret. Som argument for dette blei det framholdt at Vellesens leseøvelser og lesetabeller allerede var i bruk i flere kretser. Jonas Vellesen var en pionér for lærebøker på landsmål, og den abc-boka som nå skulle tas i bruk, blei først utgitt på landsmål i 1889. Den kom seinere i flere

8. Skolestyremøte 19.12.1893.

9. Skolestyremøte 10.11.1902.

utgaver i store opplag på begge målformer (Haugland 1985: 124, Skjelbred mfl. 2017: 122f.).

På det kombinerte møtet i mai 1908 kom spørsmålet om abc på landsmål igjen opp til drøfting. Utgangspunktet var et departementalt rundskriv om de nye rettskrivingsreglene (se 4.1.4). Skoledirektøren anbefalte innføring av «Norskmaals A.B.C. i Skolerne», og argumenterte for at ei slik abc-bok «laa saa nær det hjemlige og derfor blev mere naturlig for Barnet enn Brugen av Rigsmaal».¹⁰ Han fikk støtte av lærer Røskeland, som blant anna minte om at deler av leseboka allerede var i bruk på landsmål. Det kombinerte møtet vedtok enstemmig å henstille til skolestyret om å fatte vedtak om innføring av abc på landsmål. På skolestyrets møte i juni 1908 blei dette forslaget vedtatt mot én stemme.

I vedtaket står det ikke hvilken abc-bok som skulle tas i bruk høsten 1908. Det kan bety at det skulle være landsmålsutgaven av den abc-boka som hadde vært i bruk siden 1904, altså *Den fyrste bok aat barnet* av Vellesen. Etter flere utsettelse hadde skolestyret i Vennesla nå endelig fatta et vedtak som førte til at småskoleelevene skulle få *heile* leseopplæringa med utgangspunkt i tekster på landsmål.

4.1.3 «[...] lære at læse begge Maal»

I tråd med målparagrafens krav om at elevene skulle lære å lese begge målformer, blei spørsmålet om tilgang til lesetekster på landsmål i stor-skolen reist flere ganger. På skolestyremøtet i november 1904 blei et skriv fra kirkedepartementet med følgeskriv fra skoledirektøren referert. Her kom det ei innskjerping av skolelovens § 73 når det gjaldt landsmålets stilling. Skolestyret blei oppfordra til å innføre Rolfsen og Støylens landsmålstillegg, det vil si *Læsestykker paa landsmaal. Tillæg til Nordahl Rolfsens læsebog for folkeskolen, 2den, 3dje og 4de del*. Dette tillegget hadde et omfang på 240 sider og utkom i 1902 (Johnsen 2003: 462). Skolestyret valgte å utsette saken, men påla formannen å kjøpe tre eksemplarer som skulle sirkulere blant skolestyrets medlemmer. Dette vitner om at skolestyret ville vurdere boka. I august 1905 behandla skolestyret endelig saken:

Det besluttet mod 2 stemmer at 4de del av Rolfsens læsebog med landsmaalstillæg skal indføres til brug i øverste klasse for at tilfredsstille planens krav paa kjendskab til de vigtigste forfattere. Ligeledes besluttet det, at

10. Kombinert møte 16.05.1908.

ved nyanskaffelse af 2den eller 3 del skal udgaven med landsmaalstillæg indkjøbes.¹¹

Temaet blei behandla igjen i januar 1906, på bakgrunn av et nytt rundskriv fra departementet og følgeskriv fra overtilsynet. Skolestyret gjorde da følgende presisering: «Fra næste skoleaars begyndelse paalægges det hvert skolepligtigt barn at anskaffe landsmaalstillæget til den del af læsebogen, som benyttes i dets klasse.»¹² Det siste hang sammen med at det fremdeles var heimene som holdt barna med bøker og anna skolemateriell. Mange brukte nok fortsatt gamle bøker, og de måtte altså sørge for innkjøp av separat landsmålstillegg. De som trengte nye bøker, blei anbefalt å kjøpe den utgaven som inneholdt landsmålstekster.

Av de opplysningene i spørkspørsmål som blei sendt til skoledirektøren for 1905, framgår det for øvrig at det var innført 409 sider landsmål til «læseøvelse (ABC ikke medregnet)» ved fem av skolene, mens tallet for den sjette skolen var 443 sider.¹³ Etter mi vurdering er dette omfanget betydelig, sjøl om tekstene på landsmål i småskolens lesebok skulle være inkludert.

4.1.4 «Rent norskt Maal» innføres i fem kretser

På det kombinerte møtet i mai 1908 førte et rundskriv om 1907-rettskrivinga til stor diskusjon. Først blei spørsmålet om innføring av abc på landsmål drøfta og stemt over (se 4.1.2). Som nevnt var skoledirektøren til stede, og han holdt et innlegg der han ga klart uttrykk for sitt syn på riksmålsrettskrivinga, sett i lys av det han meinte burde komme i framtida.

Kirke- og Undervisningsdepartementets Cirkulære ang. nye Retskrivningsregler. I den om denne Sag førte Diskusjon udtaltes særlig klart af Skoledirektøren at det ikke kunde skade om det udstod noget ved Valg af Skriftsform da han troede at Gjennemførelsen af de nye Retskrivningsregler vilde sinke det han troede burde være vort Fremtidsmaal: Rent norskt Maal i Skolene.¹⁴

11. Skolestyremøte 26.08.1905.

12. Skolestyremøte 19.01.1906.

13. Kopibok 28.02.1906.

14. Kombinert møte 16.05.1908.

Lærerne Røskeland og Horrisland uttalte at de trodde den nye rett-skrivinga ville bli vanskelig å gjennomføre, og anbefalte «Landsmaal ind-ført i Skolen hvis Folket var for det». Skoledirektøren støtta dette, og et forslag om å be skolestyret om «at tage under Overveielse om ikke Tiden nu er inde til at tage Landsmaalet i Brug for de skriftlige Arbeiders ved-kommende» blei enstemmig vedtatt. På sitt møte i juni 1908 fulgte skolestyret opp dette. Lærer Kristensen fremma forslaget om at landsmål skulle tas i bruk i skriftlige øvelser i de lavere klasser fra skolestart. Dette blei enstemmig vedtatt av skolestyret, og så blei arbeidet med å få kretsenes uttalelse satt i gang.

I løpet av august 1908 blei det holdt kretsmøter med avstemning om målspørsmålet. Skolestyrereferatene gir ingen opplysninger om antall stemmeberettigede, men vi forstår at frammøtet nok var lavt siden det samla elevtallet var 500 i 1910 (se tabell 1). Av tabell 2 framgår det at det var flertall *for* landsmål i fire kretser, mens det var det flertall *mot* forslaget i de to sørligste kretsene.

Tabell 2: Resultat av kretsens målavstemninger, august 1908.

	<i>Kretsmøte avholdt</i>	<i>Avstemningsresultat</i>	
		<i>For landsmål</i>	<i>Mot landsmål</i>
<i>Kvarstein</i>	01.08.1908	2	12
<i>Vikeland</i>	08.08.1908	5	7
<i>Hunsfoss</i>	09.08.1908	14	9
<i>Vennesla</i>	16.08.1908	9	8
<i>Honnemyr</i>	31.08.1908	9	1
<i>Omdal</i>	21.08.1908	enstemmig	

Skolestyrereferatene viser at det var uro og misnøye i flere kretser. Nye kretsmøter blei holdt i Kvarstein og Vikeland, uten at resultatene av disse framgår av kildene. Videre blei underskriftskampanjer gjennomført i Vennesla, Hunsfoss og Vikeland, og flere henvendelser med mange underskrifter blei sendt til skolestyret. Likevel meinte skolestyret at det sto på trygg grunn da det avgjorde målspørsmålet høsten 1908. I oktober blei landsmål innført i de fire nordligste kretsene, i november blei landsmål innført også i Vikeland, mens Kvarstein beholdt riksmål (se 4.1.5). Uroen og misnøyen fortsatte i Vikeland krets. Det kom flere henvendelser til skolestyret med krav om nytt kretsmøte, siste gang i september 1909.

Kravet blei avvist, men vi får likevel et klart inntrykk av at landsmålet var innført mot manges vilje.

Da landsmål blei innført i de fem kretsene, skulle det tas i bruk «ved de skriftlige Øvelser i Smaaskoleklasserne, og eftersom disse rykker op, ogsaa i de høiere Skoleklasser».¹⁵ Med henvisning til skolelovens § 73 presiserte skoledirektøren dette vedtaket slik: «[...] «at elevenes skriftlige arbeider i almindelighed skal affattes» paa Landsmaal».¹⁶ Med dette sitatet fra målparagrafen ville han nok understreke at elevene fortsatt kunne skrive noe på riksmål.

Som dokumentert ovenfor var det et rundskriv om den nye riksmålsrettskrivinga som utløste drøftinga av spørsmålet om bytte av det skriftlige opplæringsmålet. Ifølge referatene blei spørsmålet først drøfta på det kombinerte møtet i mai 1908, hvor flere lærere og skoledirektøren argumenterte for innføring av landsmål. Allerede måneden etter fatta et enstemmig skolestyre vedtak om å sette i gang den lokaldemokratiske prosessen som i løpet av kort tid resulterte i vedtak om at småskoleelevene i fem kretser skulle ha landsmål som opplæringsmål. At kretsene valgte ulikt med tanke på opplæringsmålet, er en logisk konsekvens av lokaldemokratiet. Ellers er det verd å merke seg at flertallet for landsmål i kretsmøtene i august 1908 var mest overbevisende i de to kretsene i nord, Omdal og Honnemyr, mens det var knappest mulig i Vennesla. At uroen knytta til skolestyrets landsmålsvedtak var kraftfull og vedvarende i Vennesla, Hunsfoss og Vikeland, er et tydelig tegn på at målkampen må ha vært hard i sentrale deler av kommunen.

Som en reaksjon på innføringa av landsmål i bruksskolene på Hunsfoss og Vikeland blei Vennesla private Folkeskole oppretta i 1912. Dette var svært konfliktfylt. I 1910 hadde skoledirektøren anbefalt at skolestyret skulle gå til rettslige skritt mot komitéen som arbeidde for etablering av den nye skolen, etter at den skulle ha beskyldt skolestyret for å ha gjort «konsekvente forsøg paa total udslættelse af alt, hvad der heder rigsmaal».¹⁷ Av plasshensyn forfølges ikke den saken videre her, men at motsetningene var sterke, er tydelig. Når målstriden omtales, brukes ord som «heftig» (Kvarstein & Kvarstein 1948: 348) og «beisk» (Tveite 1986: 273). Motsetningsforholdet kom også til uttrykk i skolestyrets drøfting av en

15. Skolestyremøte 15.10.1908.

16. Skolestyremøte 21.11.1908.

17. Skolestyremøte 24.02.1911.

artikkel i *Riksmåalbladet* i 1912. Lærer Horrisland henvendte seg skriftlig til skolestyret om artikkelen, fordi han meinte at skolestyret burde ta til motmæle, siden skoleforholdene i kommunen blei framstilt på «en feilagtig og løgnagtig maade».¹⁸

4.1.5 Situasjonen i riksmålskretsen Kvarstein

I den sørligste skolekretsen stemte to *for* og tolv *mot* landsmål i august 1908 (se tabell 2). Etter nytt kretsmøte i september beholdt kretsen riksmål som skolemål. Men siden kretsmøtet hadde vedtatt å beholde den *gamle* riksmålsrettskrivinga, måtte det gjennomføres enda et kretsmøte som formelt vedtok riksmål etter 1907-rettskrivinga. I sitatet nedenfor ser vi hvordan ordningen som gjaldt ved målbytte, også gjaldt ved innføring av ny rettskriving: «I Kvarsteins Skolekreds indføres fra dette Skoleaars Begyndelse Rigsmaalet med den nye Retskrivning som Hovedsprog i de skriftlige Øvelser i Smaaskoleklasserne, og eftersom disse rykker op, ogsaa i de høiere Klasser.»¹⁹

Det er tankevekkende at et slikt prinsipp blei lagt til grunn. Den vedtatte ordningen tok hensyn til de elevene som hadde kortest tid igjen på skolen, slik at de slapp å lære det nye. Dette kan likevel framstå som nokså kortsiktig. Vedtaket forteller oss at det å beherske rettskrivningsreglene ikke blei vurdert som en så viktig ferdighet som seinere.

Der var mye uro i kretsen knytta til den vedtatte bruken av landsmåls-abc (se 4.1.1) og landsmålsutgaven av Rolfsens *Læsebog for folkeskolen* (del 1) (se 4.1.2). Både i 1909, 1914 og 1915 behandla skolestyret henvendelser fra oppsittere og fra kretsens lærerinne. I 1909 avviste skolestyret ønsket fra oppsitterne om at vedtaket om bruk av landsmåls-abc i kretsen skulle oppheves. Skolestyret kom likevel med en viss innrømmelse i svaret på det spørsmålet lærerinna stilte om undervisningen i småskolen: «Som læsebog benyttes Rolfsens landsmaalsudgave. Når forældrene forlanger det, kan øvelse i skrivning foregaa efter rigsmaalsbog.»²⁰ Når det gjaldt målform, skilte altså skolestyret mellom rammene for opplæring i lesing og i skriving.

I 1914 kom motstanden mot bruk av landsmålsutgaven av abc og lesebok i småskolen igjen til syne da en far ba om at hans barn, som skulle

18. Skolestyremøte 01.08.1912.

19. Skolestyremøte 21.11.1908.

20. Skolestyremøte 06.05.1909.

begynne på skolen året etter, «maa bli undervist paa Rigsmaal saavel i de skriftlige som mundtlige Fag».²¹ Han meinte at det systemet som blei praktisert, virka hemmende på læringa. Etter en del diskusjon blei saken utsatt til et seinere møte, og der ga flere uttrykk for en frykt for at skolestyret ville komme opp i «det rene Virvar» og at det ville bli «uheldige Tilstande» i skolen om en slik søknad blei innvilga.²² Resultatet var at åtte av ti stemte for å avslå søknaden.

I mars 1915 forlangte elleve husfedre kretsmøte om målavstemning. På det første kretsmøtet stemte 30 for ny avstemning om skolens hovedmål, mens sju stemte for å beholde nåværende ordning. På neste kretsmøte stemte 26 for å få abc og lesebok på riksmål, mens ni stemte for den gamle ordningen med landsmål i skolens første avdeling. Etter at disse resultatene var referert i skolestyret, vedtok en å sende saken til overtilsynet. Mens dette pågikk, beslutta likevel skolestyret at «læreren fik indkjøbe de nødvendige læsebøger efter den gamle ordning eller med andre ord efter den nu gjældende sprogform i denne afdeling».²³ Etter at saken var behandla både av skoledirektøren og enda et kretsmøte, fatta skolestyret dette vedtaket i desember: «Da kredsens ønsker, saa at si enstemmig, forandring i sprogformen i første klasse ved Kvarsten skole fandt skolestyret ikke at kunde modsætte sig kretsens ønske.»²⁴ Seks stemte for dette, én imot. Endringa skulle gjelde fra nyttår 1916. Skolestyret bøyde seg nå for det tydelige resultatet av kretsavstemningen.

Med sitt første kretsmøtevedtak høsten 1908 framstår Kvarstein som utprega tradisjonsbundet, idet kretsmøtet stemte for fortsatt bruk av *gammel* riksmålsrettskriving. Etter at misforståelsen blei oppklart, vedtok et nytt kretsmøte å gå over til 1907-rettskrivinga. Det hadde vært interessant å kjenne til bakgrunnen for at landsmål ikke vant fram her, men det gir kildene ingen informasjon om. Sjøl om elevene i Kvarstein krets fortsatt skulle ha riksmål som opplæringsmål, sto skolestyrets vedtak av 1893 om bruk av landsmålsutgave av Rolfsens lesebok (del 1) ved lag (se 4.1.1), det samme gjorde vedtaket av 1908 om abc-bok på landsmål (se 4.1.2). Denne situasjonen har nok vært irriterende for mange. Til sist var det en uredd far som førte saken, og da blei det lokale engasjementet

21. Skolestyremøte 21.08.1914.

22. Skolestyremøte 31.10.1914.

23. Skolestyremøte 27.09.1915.

24. Skolestyremøte 20.12.1915.

stort. Vi ser at vedvarende utholdenhet og kraftfull mobilisering var nødvendig for å få endra skolestyrets tidligere vedtak. Skolestyret framstår som rigid og engstelig for at «alt» skulle rakne om denne faren skulle få medhold. Da skolestyret mot slutten av 1915 bøyde av, skjedde det på grunn av stort frammøte ved flere kretsmøter der avstemningsresultatene var tydelige, i tråd med at Stortinget i august 1915 hadde revidert reglene for hvilken status kretsmøtenes avstemninger skulle ha (se 2.1.4).

4.1.6 Lærebøker på riksmål i landsmålskretsene?

På det kombinerte møtet i desember 1910 oppsto det en livlig diskusjon om læreboksituasjonen. I referatet står det at «skolestyret bør gjøre noget for at faa indført lærebøger paa landsmaal, da dette vil være af den største betydning for undervisningen i skriftlig norsk».²⁵ Av dette forstår vi at lærerne meinte at det var krevende å legge til rette for god opplæring i landsmål, når mange lærebøker var på riksmål. Det framgår ikke av referatene hvorfor det tok så lang tid før denne delen av målparagrafen blei fulgt opp, men det er nærliggende å anta at det var vanskelig å påføre heimene store økonomiske utgifter ved krav om innkjøp av landsmålsutgaven av lærebøkene før de skulle byttes av andre grunner, siden så mange hadde vært imot innføring av landsmål. Først i 1915 blei fritt skolemateriell innført i skolene på landet. Som nevnt var det ulike syn i spørsmålet om målform i lærebøker utenom abc- og lesebok. Denne uenigheten kom til syne da målparagrafen av 1915 blei revidert med nytt vedtak i Stortinget i 1917 (se 2.1.1).

I de fem kretsene som siden 1908 hadde landsmål som opplæringsmål, blei *Lesebok for folkeskulen* ved Rolfsen og Støylen tatt i bruk. Denne 4-bindsutgaven utkom i løpet av 1907–1911, samtidig med den nye riksmålsutgaven (Johnsen 2003: 462). Når det gjelder Kvarstein krets, kunne småskolens elever ta i bruk del 1 i riksmålsutgave fra januar 1916, mens del 2–4 av den siste riksmålsutgaven nok for lengst var tatt i bruk i stor-skolen.

4.1.7 Skolestyrets tolkning av og praksis knytta til målparagrafen i perioden 1892–1915

Ovenfor har vi sett at det til tider var stor aktivitet i kretsene i forbindelse med spørsmål som handla om hvilken plass riksmål og landsmål skulle

25. Kombinert møte 21.12.1910.

ha i skolen. Aktiviteten kom til uttrykk gjennom formelle kretsmøter med avstemninger og brev til skolestyret med krav på vegne av grupper eller enkeltpersoner. Vi har også sett at skoledirektøren og flere lærere hadde et tydelig engasjement i spørsmål som gjaldt målparagrafen, og at skolestyret behandla slike saker på mange møter.

Det er dokumentert at valg av abc og lesebøker var en stadig tilbakevendende sak den første tida etter 1892. Her sto skolestyret i Vennesla for sterk samordning, først ved å sørge for at kretsene skulle bruke de samme lesebøkene og seinere ved å vedta felles abc-bok også. I skolestyrets samordningsarbeid var det åpenbart sterk interesse for at leseopplæringa i småskolen skulle skje med utgangspunkt i tekster på landsmål. Dette kom til uttrykk på kretsmøtene, blant lærerne på de kombinerte møtene og i skolestyret.

Vi har sett at Vennesla skolestyre tolka målparagrafen slik at det kunne vedta at leseopplæringsmateriellet for småskolens elever i stor grad skulle være på landsmål, sjøl om det skriftlige opplæringsmålet fortsatt var riksmål. Enkelte formuleringer i referatene tyder på at elevene dermed også fikk den første skriveopplæringa på landsmål, i form av avskrift av lesebokas tekster. Slik kan det ha vært i Vennesla heilt fra 1893 da landsmålsutgaven av lesebokas del 1 blei innført (se 4.1.1).

Var denne tolkningen av målparagrafen så vanlig at det var en utbredt praksis at det lokale skolestyret med støtte i kretsmøtene innførte landsmål som målform i småskolens lese- og skriveopplæring uten å fatte vedtak om endring av det skriftlige opplæringsmålet? Flere forhold tyder på det. Ifølge Haugland (1985: 155) blei det «på reint privat initiativ» brukt landsmål i skolearbeidet i ei rekke kretser, uten at skolestyret hadde gjort vedtak i tråd med lovens prosedyrer. Videre viste kirkedepartementets undersøkelse at landsmålet blei brukt i en eller annen form, som skriftlig opplæringsspråk og/eller lærebokspråk, i minst 17 % av skolekommunene som stod under landsskoleloven i 1901 (Haugland 1985: 156). I en kommentert utgave av skoleloven av 1889 henvises det til et skriv fra kirke- og undervisningsdepartementet (datert 16.11.1920) som belyser dette forholdet: «Intet er til hinder for at skolestyret fatter beslutning om at leseboken for storskolens vedkommende skal være på skolens hovedmål, riksmålet, mens i småskolen landsmåls abc og lesebok skal benyttes» (Roald 1928: 203). Dette må bety at skolestyret i Vennesla ikke var aleine om den dokumenterte praksisen, og at den i 1920 på ingen måte blei betrakta som en misforståelse av målparagrafen. En slik praksis

kan ha vært uttrykk for at en så gode pedagogiske grunner til å nærme seg skriftspråket gjennom bruk av landsmål fordi det reflekterte talemålet bedre, slik det også er formulert i forordet til lesebokas landsmålsutgave (se 4.1.1). Lesebokvalget kan også ha vært ledd i en langsiktig strategi for økt utbredelse av landsmål. Tanken kan ha vært at det etter hvert ville komme krav fra kretsene om at også storskolenes lesebøker skulle brukes i landsmålsutgave, og kanskje også krav om innføring av landsmål som skriftlig opplæringsmål. Haugland (1985: 163) oppsummerer slik:

Overgangen til landsmål som hovudspråk i ein kommune skjedde vanlegvis *stegvis over eit lengre tidsspenn*. Først kom lærebøker på landsmål, gjerne ABC-bøker, inn i undervisninga. Såleis vart elevlar og lærarar kjende med målet som undervisningsmedium. Når landsmålet hadde vorte eit integrert og nokolunde akseptert element i undervisninga, kunne tilhengjarane arbeide for å gje det fullt rom som hovudspråk.

Som vist ovenfor skjedde nettopp det i fem av skolekretsene i 1908. På forhånd hadde alle kretsene gitt uttrykk for sitt syn gjennom *rådgivende* avstemning i tråd med målparagrafens bestemmelser. Frammøtet til kretsmøtene var ikke høyt. Sjøl om det ikke var et tydelig flertall for landsmål overalt (se tabell 2), var det bare én krets som fikk fortsette med riksmål. Der blei praksisen med at småskolens lese- og skriveopplæring i stor grad skulle skje med utgangspunkt i tekster på landsmål, likevel videreført i perioden 1908–1915. Da dette blei endra fra januar 1916, var det fordi en iherdig far dreiv saken fram gjennom flere henvendelser til skolestyret, og fordi saken etter hvert fikk betydelig støtte i kretsen, som nå kunne *binde* skolestyret. Vedtaket var i tråd med den reviderte målparagrafen av 1915 (se 2.1.4).

Når det gjelder spørsmålet om elevene skulle ha riksmål eller landsmål som skolemål, har vi sett at debattene og vedtaka i Vennesla skolestyre fant sted i 1908, i forbindelse med behandling av spørsmålet om innføring av riksmålsrettskrivinga av 1907. Ifølge Rambø (2018: 533) og Jahr (2015: 67) skjedde dette i mange kretser rundt om i landet. Også i Venneslas nærområde var det nå framgang for landsmål i opplæringa. To år tidligere var landsmålet blitt innført i nabokommunen Hægeland (Ropstad 1989: 64), mens en annen nabokommune, Øvrebø, gjorde det samme i 1910 (Schrøder & Føreland 1989: 32). Det er verd å merke seg

at disse tre kommunene, som tidligere hadde utgjort én kommune (se 2.3.1), vedtok å bytte skolemål omtrent samtidig.

Ifølge Haugland (1985: 157) var generelle vedtak, det vil si vedtak som gjaldt *alle* kretsene i en kommune, det vanlige i språkskifteprosessen. Et ønske om å etterkomme lokale krav og unngå strid lå bak når skolestyrene i enkelte tilfeller delte kommunen språklig. Som vist ovenfor blei Vennesla en språklig delt kommune på grunn av tydelige avstemningsresultater med avvisning av landsmålet i Kvarstein krets, mens skolestyret altså unnlot å følge avstemningsresultatet i Vikeland krets. Det siste førte til at det bygde seg opp til sterk strid, med stifting av riksmålsforening i 1908 (Andresen 2022: 101) og etablering av Vennesla private Folkeskole («Riksmålsskolen») i 1912 (se 4.1.4).

Det er tankevekkende at skolestyret vedtok at det nye skulle innføres bare for elever i småskolen. De som skulle avslutte folkeskolen våren 1909, 1910, 1911 og 1912, fortsatte altså å skrive riksmål etter den gamle rettskrivinga i alle de seks kretsene. Det gjorde et eventuelt skolebytte enkelt og framsto som «rettferdig» i ei tid der individuell rettskrivingsferdighet nok ikke blei oppfatta som så viktig som seinere. I en overgangsperiode måtte det likevel by på utfordringer i klasserommet, både for lærer og elever.

Ovenfor har vi videre sett at skolestyret tidlig forsøkte å legge til rette for at storskolens elever skulle utvikle kompetanse i å lese begge målformer, ved å sørge for tilgang til lesetekster på landsmål. Det skjedde gjennom vedtak om at elevene måtte ha lesebøker med landsmålstillegg.

4.2 Målformenes plass i lese- og skriveopplæringa i tida 1916–1937

I denne delen presenteres skolestyrets saksbehandling knytta til målparagrafen i perioden fra revisjonene av 1915 og 1917 til skoleloven av 1936 blei innført. Nå omfatta loven en parallellklasseordning (se 2.1.1), og forutsatt stort nok frammøte, kunne kretsmøtene *binde* skolestyret (se 2.1.4). Nedenfor vektlegges omkampen om skolemålet i de to kretsene med bruksskole.

4.2.1 «Dansk–norsken» gjeninnføres i Hunsfoss krets

Våren 1915 ba åtte foreldre i Hunsfoss krets om nytt kretsmøte med avstemning angående «skolens hovedmaal».²⁶ Dette førte til «en vældig

26. Skolestyremøter 19.02.1915 og 02.03.1915.

debat om maalsagen»²⁷ på skolestyrets møte i mars 1915 hvor en diskuterte om målsaken skulle tas opp i full bredde nå mens skolelovene var under revisjon i Stortinget.

Først i 1919 kom spørsmålet om skolemålet ved Hunsfoss skole opp til behandling. I den forbindelse blei det gjennomført fire kretsavstemninger. (Se tabell 3.)

Tabell 3: Resultat av målavstemningene i Hunsfoss krets i 1919.

<i>Kretsmøte avholdt</i>	<i>Avstemningsresultat</i>	
	<i>For riksmål</i>	<i>For landsmål</i>
23.02.1919	27	27
13.04.1919	59	32
29.06.1919	45	28
24.08.1919	45	28

Frammøtet blant de 119 stemmeberettigede varierte. Vi ser at det var lavest deltakelse på det første møtet. Der resulterte avstemningen i stemmelikhet, og dermed avgjorde formannens stemme *for* landsmål saken. Det var høyest frammøte (76,5 % av de stemmeberettigede) på det andre møtet. Dermed var lovens krav til frammøte oppfylt (se 2.1.4), og både der og på de to siste møtene var det klart flertall for riksmål. Spørsmålet blei ferdigbehandla på skolestyremøtet i august 1919. Der blei et telegram fra skoledirektør Skard lest opp: «Etter dei tilsende dokument synest eg Hunsfoss skule bør faa dansk-norsken til hovudmaal.»²⁸ Skolestyrets formann, G.O. Honnemyr, framsatte forslag i tråd med skoledirektørens standpunkt, mens Røskeland, lærer ved Hunsfoss skole, i sitt forslag argumenterte for å beholde landsmål fordi den målformen ville være mest hensiktsmessig for elevene: «Det er no skulestyrets rett og pligt aa fastslaa den maalform for Hunsfoss skule, som styret finn er til størst gagn for skulen. Etter dei røynslor som er gjort, er det etter vaar meining inkje tvil um at dette er landsmaalet. Me vil difor røysta for, at maalformi ikkje vert brigda.»²⁹ Røskelands syn fikk to stemmer, mens skolestyreformannens fikk sju. Dermed var det avgjort at Hunsfoss-elevene skulle ha riksmål som opplæringsmål igjen.

27. Skolestyremøte 02.03.1915.

28. Skolestyremøte 28.08.1919.

29. Skolestyremøte 28.08.1919.

4.2.2 «Riksmaalet blir at indføre som hovedmaal ved Vigelands bruksskole»³⁰

Etter få år, i februar 1924, forlangte 60 foreldre i Vikeland krets avstemning om målformen. Det var 88 stemmeberettigede i kretsen, og de mobiliserte. Heile 69 personer (78,4 % av de stemmeberettigede) møtte på kretsmøtet. Av disse stemte 61 for riksmål og 8 for landsmål. På sitt møte i mars 1924 vedtok skolestyret enstemmig å innføre riksmål som opplæringsmål fra høsten, med henvisning til at styret var bundet av avstemningsresultatet (se 2.1.4). I forbindelse med dette vedtaket refereres ingen uenighet eller drøfting av ulike syn på situasjonen.

4.2.3 Skolestyrets tolkning av og praksis knytta til målparagrafen i perioden 1916–1937

Når det gjelder de to målformenenes posisjon i Vennesla, er det altså dokumentert at det relativt tidlig blei omkamp om skolemålet i de to kretsene med bruksskoler. Ovenfor har vi sett at det var krav fra foreldre som satte i gang prosessen, at det blei holdt kretsmøter med målavstemning der resultatet var *bindende* for skolestyret når deltakelsen var stor nok. Mens det måtte fire møter med avstemning til i Hunsfoss krets før kampen for å få gjeninnført riksmål som opplæringsmål blei krona med hell, holdt det med ett møte i Vikeland krets. I forbindelse med byttet av skolemål i Hunsfoss krets har vi sett at både skolens lærer og skoledirektøren uttalte seg, mens det ifølge skolestyrereferatene ikke kom slike innlegg ved skolemålsbyttet i Vikeland krets.

I 1919 og 1924 bestemte skolestyret at «[r]iksmaalet blir at indføre i de 3 nederste klasser» ved henholdsvis Hunsfoss skole og Vikeland skole.³¹ Her fulgte en altså den samme innføringsprosedyren som i 1908 (se 4.1.7). De elevene som gikk i småskolen, skulle gå over til det nye, mens storskoleelevene skulle fortsette som før når det gjaldt opplæringsmålet. I en overgangsperiode måtte det likevel bli slik at de yngste elevene i storskolen hadde riksmål mens de eldste fremdeles hadde landsmål, noe som måtte by på en del utfordringer i undervisningssituasjonen.

Ovenfor er det dokumentert at det var vedvarende uro og misnøye i Hunsfoss og Vikeland kretser da landsmål blei innført der (se 4.1.4). Det kan henge sammen med at mange av de som bodde i disse kretsene og

30. Skolestyremøte 19.03.1924.

31. Skolestyremøter 28.08.1919 og 19.03.1924.

arbeidde ved Vigeland Brug og Hunsfos Fabrikker, hadde en annen språklig og/eller sosial bakgrunn enn det som var vanlig i de andre kretsene. Siden motstanden mot landsmål var så sterk allerede i 1908, kommer for så vidt ikke kampen for gjeninnføring av riksmål som skolemål som noen stor overraskelse. Dersom en sammenligner situasjonen i 1924 med situasjonen i 1908, er det åpenbart at landsmålets posisjon i skolen i Vennesla kommune nå var betydelig svekka.

Med kretsavstemningene i Hunsfoss og Vikeland og de tilhørende skolestyrevedtaka i 1919 og 1924 blei den kilen i landsmålsområdet som den private «Riksmålsskolen» på Hunsfoss hadde utgjort fra 1912, enda tydeligere. Hoel (2009: 555) påpeker at sjøl om tapene for landsmål/nynorsk ved at skolekretser i mange industrisamfunn gikk over til riksmål/bokmål, var små i nasjonal sammenheng, var symbolkraften stor. Her så en mer systematisk at landsmålet/nynorsken blei kasta ut av skolekretser der denne målformen tidligere var kommet inn. Hoel understreker at det på denne måten oppsto en antagonisme mellom nynorsken og industrialisering. Han peker videre på at målstriden på industristedene var prega av en sterk regional dimensjon, idet de som arbeidde for riksmål/bokmål på disse stedene var «mellomklassen med funksjonærene som ei viktig gruppe, og med støtte frå dei av arbeidarane som gjerne kom flyttande til frå bokmålsstrok» (Hoel 2009: 555).

Etter at landsskoleloven blei endra i 1915, blei den lokale målkampen hardere mange steder (Lien 1981: 361). Ovenfor har vi sett utslag av dette i forbindelse med gjeninnføring av riksmål i Hunsfoss og Vikeland kretser. Målstriden der i perioden 1908–1924 er som nevnt blitt omtalt som «heftig» (Kvarstein & Kvarstein 1948: 348) og «beisk» (Tveite 1986: 273).

Gjeninnføringa av riksmål i Hunsfoss og Vikeland kretser kom på ei tid der mange kretser i andre kommuner innførte landsmål, gjerne i forbindelse med innføringa av 1917-rettskrivinga (Rambø 2018: 557f.). Det skjedde blant anna i ni av ti skolekretser i nabokommunen Birkenes (i tidligere Aust-Agder) i 1919 (Vollan 1995: 40f.).

4.3 Målformenes plass i lese- og skriveopplæringa i tida 1937–1961

Denne delen inneholder en presentasjon av skolestyrets saksbehandling knytta til målparagrafen i skoleloven av 1936, hvor parallellklasseordningen var heimla (se 2.1.1), og skoleloven av 1959, hvor ordninger knytta til kretssammenslåing var presisert (se 2.1.1) og hvor minstekravet til kretsmøtets flertall var skjerpa for at det kunne binde skolestyret (se

2.1.4). Nedenfor vektlegges omkampen om skolemålet i Vennesla, Eike-land og Samkom kretser.

4.3.1 Bokmål blir skolemål i Vennesla krets

Allerede i juni 1935 kom spørsmålet om skolemålet i Vennesla krets opp i skolestyret. Da forelå det et skriftlig krav fra 21 personer om kretsmøte med målavstemning. Skolestyret sendte skrevet tilbake til tilsynsutvalget i kretsen og henvendte seg samtidig til overtilsynet med spørsmål om når skolestyret hadde plikt til å kalle inn til kretsmøte for at det skulle behandle spørsmål om opplæringsmålet. Etter referatene å dømme førte ikke det lokale initiativet til mer i denne omgangen.

Sytten år seinere, i mars 1952, mottok skolestyret et skriv med 115 underskrifter med krav om målavstemning i Vennesla krets. Etter en del forberedende arbeid, som blant anna omfatta kretsregulering, blei det holdt kretsmøte i august 1953. Utover dagen avla 339 av de 782 stemmeberettigede sin stemme. Det betyr at 43,4 % av de stemmeberettigede møtte fram, altså mindre enn 1936-lovens minstekrav som var 2/3 av de stemmeberettigede (se 2.1.4). Heile 312 stemte for bokmål, mens 27 stemte for å beholde nynorsk. Bokmålsflertallet, som utgjorde 40,9 % av de stemmeberettigede, var dermed overveldende, og i september 1953 fatta skolestyret enstemmig vedtak om overgang til bokmål ved Vennesla skole fra og med skoleåret 1953–1954. Dette skjedde ikke uten debatt. De fleste medlemmene meinte at kretsen hadde sagt tydelig fra, og at skolestyret måtte rette seg etter flertallet. En del medlemmer argumenterte likevel for at det ikke var fullt så enkelt:

Frå anna hald vart det hevda at det ikkje var så sikkert at røystinga gav så pålitande uttrykk for folkemeininga som det kunne sjå ut til. Mange heldt seg av visse grunnar heime på avrøystingsdagen, og det hadde vore dreve hard propaganda frå ei side. Det vart også sagt at dialekten i Vennesla stod i godt samsvar med nynorsken slik at det naturlege ville vere å drive norsk-opplæringa på ny-norsk som før. Den økonomiske sida av saka vart også drøfta. [...] Vidare vart det nemnt at det med dette blei gjort ein urett mot mindretalet som framleis ville ha ny-norsk opplæring for barna sine.³²

Her såes det altså tvil om rammene for og resultatet av avstemningen, med henvisning til den harde målkampen. Det blei også argumentert med

32. Skolestyremøte 21.09.1953.

at det ville være urettferdig for mindretallet om bokmål blei opplæringsmål, og at nynorsk var det naturlige opplæringsmålet på grunn av godt samsvar mellom talemålet og nynorsk. Videre blei økonomiske argumenter mot et framtidig målbytte presentert, disse dreide seg om at det var kostbart å kjøpe inn nye lærebøker. Vi ser at det blei argumentert breitt og mangfoldig. Men argumentene vant ikke fram, og vedtaket om innføring av bokmål som opplæringsmål blei gjort i ei tid der mange kretser rundt om gjorde det samme. Det ser ikke ut til at skolestyret drøfta innføring av ulikt skolemål i parallellklasser på Vennesla skole, slik 1936-loven åpna for (se 2.1.1).

4.3.2 Eikeland krets nedlegges

I 1960 blei Eikeland krets inndradd og de sytten elevene der overført til Vennesla skole. I tråd med loven av 1959 blei det avholdt målavstemning i Vennesla skolekrets i oktober samme år. Av 262 frammøtte stemte 241 for bokmål og 21 for nynorsk. Vi ser at frammøtet var lavt, og sjøl om bokmålsflertallet var stort, oppfylte det *ikke* 1959-lovens minstekrav om at 40 % av de stemmeberettigede måtte stemme for det ene alternativet for at skolestyret skulle være bundet (se 2.1.4). Da skolestyret likevel vedtok at elevene skulle ha bokmål som opplæringsmål, var det ut fra egne vurderinger. Det framgår ikke av referatene at skolestyret tilbød elevene fra Eikeland ei organisert videreføring av nynorsk skolemål ved denne sentraliseringa.

4.3.3 Bokmål blir skolemål i Samkom krets

I oktober 1933 behandla skolestyret en sak som gjaldt skolemålet i Samkom krets. To innbyggere hadde sendt brev der de hevda at det var holdt et ugyldig kretsmøte med målavstemning. Skolestyret reagerte med å vedta at dette brevet ikke ga grunnlag for videre saksbehandling.

På sitt møte i januar 1961 behandla skolestyret et skriftlig krav om målavstemning i Samkom krets, med 72 underskrifter. Avstemningen blei gjennomført i april 1961. Av 257 med stemmerett stemte bare 91. Av disse stemte 83 for bokmål og 8 for nynorsk. Siden 32,3 % av de stemmeberettigede utgjorde bokmålsflertallet, var avstemningsresultatet *ikke* bindende for skolestyret (se 2.1.4). Saken blei drøfta på skolestyrets møte i juni, «og mange meinte at når det var så stort fleirtal for bokmål burde

ein rette seg etter dette».³³ Resultatet blei at skolestyret vedtok å innføre bokmål i Samkom krets fra skoleåret 1961–1962.

4.3.4 Skolestyrets tolkning av og praksis knytta til målparagrafen i perioden 1937–1961

Ovenfor har vi sett at det var henvendelser fra foreldre i Vennesla og Samkom kretser som satte i gang prosessen med bytte av skolemålet. Det blei holdt kretsmøter med målavstemning i begge kretsene. Frammøtet i Vennesla var *ikke* så høyt at skolestyret var bundet av resultatet etter 1936-loven, ei heller i Samkom etter 1959-loven. Likevel vedtok en målbytte i begge kretsene.

I forbindelse med at Eikeland krets blei innlemma i Vennesla krets i 1960, er det ikke dokumentert debatt eller vedtak om noen form for språklig overgangsordning for elevene i tråd med 1959-regelen om at elever som hadde gått minst tre år i skolen, hadde rett til å bruke samme skolemål som før i skriftlige arbeider, etter kretssammenslåing (Bjørhusdal 2014: 201). Det betyr kanskje at skolestyret så på det som en udiskutabel rett for de elevene som gikk i storskolen ved kretssammenslåinga, og at dette blei ordna for de elevene som ønska det.

Da Vennesla skole skulle gå over til bokmål i 1953, hadde skolestyret en langvarig diskusjon om hvilke klassetrinn det skulle gjelde for. Resultatet blei at 5.–7. klasse skulle fortsette med nynorsk ut skoletida si.³⁴ For de sytten elevene i Eikeland krets som blei overført til Vennesla skole i 1960, omtales verken overgangsordning eller parallellklasseordning i skolestyrets referater, etter det jeg har registrert. Når det gjelder Samkom skole der bokmål blei opplæringsmål i 1961, bestemte skolestyret at bare elever i 6.–7. klasse skulle fullføre folkeskolen med nynorsk som skolemål. Dette er et tydelig signal om at nynorskens posisjon nå var sterkt svekka. Her ser vi en annen ordning enn ved innføring av landsmål og ny riksmålsrettskriving i 1908 (se 4.1.8) og ved gjeninnføring av riksmål i to kretser i 1919 og 1924 (se 4.2.3). Denne endringa kan ses som uttrykk for et ønske om at overgangen til bokmål nå skulle iverksettes fortest mulig for flest mulig.

Etter 45 år med landsmål/nynorsk som opplæringsmål i Vennesla krets blei bokmål innført i 1953. På denne tida hadde den nasjonale til-

33. Skolestyremøte 05.06.1961.

34. Skolestyremøte 21.09.1953.

bakegangen for nynorsk skutt fart. Som nevnt var 1944 toppåret for nynorsk som opplæringsmål. Ifølge Rambø (2018: 596) var da 34,1 % av landets folkeskoleelever nynorskelever. I 1949 hadde andelen sunket til 30,5 % (Vikør 2018: 608). Vennesla krets fulgte dermed en utbredt tendens. Det er likevel verd å merke seg at referatene har gitt plass til mangfoldet av argumenter som blei framført i skolestyrets møte i forbindelse med bokmålsvedtaket (se 4.3.1). Der kommer det blant anna fram at målkampen hadde vært hard, og at lokaldemokratiet kanskje ikke hadde fungert heilt som det skulle fordi mange følte seg pressa til å la være å stemme. Den siste kretsen i kommunen med nynorsk skolemål var Samkom. Året etter at Eikeland krets var nedlagt, sto nynorsk for fall også der. Ifølge Vikør (2018: 614) var andelen folkeskoleelever med nynorsk skolemål 23,3 % i 1959. Kommunens «utkantkretser», Eikeland og Samkom, der landsmål blei vedtatt med størst begeistring i 1908 (se tabell 2), gikk over til bokmål etter mer enn 50 år. Dermed fulgte de den nasjonale utviklingstendensen i tråd med samfunnsendringene som medførte omlegging av det tradisjonelle bondesamfunnet og utflytting, kretsnedlegging og skolesentralisering (Haugland 1985: 225, Vikør 2018: 615f.).

I 1964 blei de daværende kommunene Vennesla, Hægeland og Øvrebø slått sammen til den nåværende storkommunen Vennesla (se 2.3.1). Som nevnt (se 4.1.8) hadde de innført landsmål som opplæringsmål omtrent samtidig, i ei tid prega av stor framgang for landsmålet (Rambø 2018: 533, Jahr 2015: 68). Ovenfor har vi sett at bokmål blei innført som opplæringsmål i den siste nynorskkretsen i «gamle» Vennesla i 1961. I «gamle» Hægeland og Øvrebø holdt en fast ved nynorsk skolemål fram til 1974 (Ropstad 1989: 78f.). I «gamle» Birkenes, hvor landsmålet vant fram som skolemål i 1919, gikk de sentrale kretsene over til bokmål allerede i 1939. Overgangen til bokmål i den siste nynorskkretsen skjedde i 1961, i forbindelse med kretsnedlegging og skolesentralisering (Vollan 1995: 52). De to tidligere kommunene Herefoss og Vegusdal hadde innført landsmål som skolemål i 1908, men i 1972, få år etter sammenslåinga med «gamle» Birkenes, blei bokmål innført også der (Vollan 1995: 56f.). Landsmålet hadde altså fått relativt godt feste i folkeskolen omtrent samtidig i de tidligere kommunene som i dag utgjør storkommunene Vennesla og Birkenes, og i en periode utgjorde dette området en sammenhengende del av den sørlige grensa for utbredelsen av landsmål/nynorsk som skolemål.

5 Lokaldemokratisk forvaltning av skolelovenes målparagraf

Presentasjonen av målformenes plass i folkeskolen i Vennesla i perioden 1892–1961 bygger på et utvalg relevante referater fra møtene i Vennesla skolestyre. Ved å følge skolestyrets saksbehandling på kombinerte og separate møter gjennom 70 år har vi fått kunnskap om når og hvordan de utvalgte sakene blei behandla. I tillegg har vi fått informasjon om avholdte kretsmøter, vi har møtt sentrale aktører og fått innblikk i anvendt argumentasjon. Slik er skolestyrets tolkning av og praksis knytta til målparagrafen dokumentert og drøfta fortløpende.

I den avsluttende oppsummeringa vektlegges lokaldemokratiets rolle i den dokumenterte forvaltningspraksisen, deretter følger en presentasjon av hvordan skolestyrets praksis endra seg i løpet av den undersøkte 70-årsperioden.

5.1 Lokaldemokratisk praksis

I gjennomgangen av målparagrafen i ulike skolelover er det understreket at skolestyret måtte innhente uttalelse fra kretsen og overtilsynet før det kunne fatte vedtak om endra status for målformene i folkeskolens lese- og skriveopplæring (se 2.1.4). I den sammenhengen er også regler for styringa av folkeskolen (se 2.1.2) og lærernes mulighet til å påvirke skolestyrets vedtak tydeliggjort (se 2.1.3). Når det gjelder 1889-lovene, konkluderer Telhaug og Mediås (2003: 89f.) med at intensjonen var å styrke foreldrenes og lærernes formelle stilling i styringa av folkeskolen, men at makta på det lokale og kommunale planet i praksis blei lagt til de folkevalgte politiske organene, det vil si skolestyret og kommunestyret (se 2.1.4). Bjørhusdal (2014) viser hvordan skolekretsens betydning som språkterritorium blei endra da målparagrafen blei revidert i 1915 og 1917, og da det kom nye skolelover i 1936 og 1959. Det skjedde først ved at de *rådgivende* kretsavstemningene blei *bindende* for skolestyret under gitte forutsetninger, deretter gjennom stadig strengere krav til frammøte ved kretsavstemningene og ved flere individuelle ordninger (se 2.1.4). Slik blei det territorielle språkforvaltningsprinsippet utfordra av det personlig orienterte språkforvaltningsprinsippet i stadig sterkere grad.

I presentasjonen nedenfor ser vi først på den betydningen kretsmøtene, overtilsynet og lærerne hadde for behandlingen av de utvalgte sakene. Der viser det seg at disse spilte en sentral rolle i Vennesla, særlig i de første 30 åra. Dette funnet gir ei interessant nyansering av Telhaug

og Mediås' konklusjon. Når vi ser på den lokaldemokratiske virksomheten knytta til målparagrafen, er det likevel tydelig at det var skolestyret som representerte makta på det kommunale planet.

5.1.1 Kretsmøtene

Det er dokumentert at kretsmøtene spilte en sentral rolle i reguleringa av de to målformenenes plass i folkeskolen i Vennesla, særlig i tidsrommet 1893–1924. Vi har sett at det lokale engasjementet varierte fra krets til krets, både da landsmål ble innført som skolemål og da riksmål/bokmål ble gjeninnført. Når det gjelder kretsenes oppslutning om landsmål som opplæringsmål, gikk skillet mellom de tre sørligste kretsene på den ene sida og de tre øvrige kretsene på den andre. Av referatene framgår det at stemningen tidvis var konfliktfylt i flere kretser, særlig i 1908, 1919, 1924 og 1953.

Ovenfor har vi sett at skolestyret initierte kretsmøter med avstemning om skolemålet, og at kretsene sjøl tok initiativ til møter der stridsspørsmål knytta til målparagrafen ble drøfta og stemt over. Kretsmøtene kunne munne ut i skriftlige henvendelser til skolestyret, for eksempel med krav om ny målavstemning. I tillegg gjennomførte innbyggerne i flere kretser underskriftskampanjer for å få saker behandla i skolestyret, blant anna ved krav om å få omgjort tidligere vedtak.

Ei side ved lokaldemokratiet som er dokumentert ved valg av skolemål i 1908, er at kretsmøtene valgte ulikt. De stemmeberettigede i kretsen kunne påvirke resultatet ved å møte opp og avgi stemme, etter å ha hørt på og eventuelt deltatt i diskusjonene. Dersom kretsmøtene brukte mulighetene som lå i målparagrafen, kunne det lokale engasjementet føre til at de språklige rammene for opplæringa varierte fra krets til krets. Siden Vennesla skolestyre i stor grad fulgte resultatet av kretsenes *rådgivende* avstemninger, blei Vennesla en språkdelt kommune i 1908. Da resultatet av kretsenes avstemninger skulle være *bindende* fra 1915, blei det stilt frammøtekrav. Vi har sett at skolestyret krevde at frammøtet var i tråd med lovens krav ved kretsavstemningene i Hunsfoss krets i 1919 og i Vikeland krets i 1924. Når det så blei holdt målavstemning i Vennesla krets i 1953 og i Samkom krets i 1961, ser det ut til at skolestyret nærmest hadde «gitt opp» å stille slike krav. Vi ser altså ei endring når det gjelder kretsmøtenes betydning for skolestyrets forvaltning av målparagrafen. Målavstemningene i Vennesla og Samkom kretser blei gjennomført etter gjeldende lov, men skolestyrets målvedtak i etterkant viser at kretsen som

det laveste territorielle nivået i praksis var svekka. Nå var det et mindretall av kretsens stemmeberettigede som vant fram.

5.1.2 Overtilsynet

Overtilsynets betydning konkretiseres her gjennom relevante opplysninger om skoledirektør Matias Skard, som bidro sterkt til Vennesla skolestyres beslutninger tidlig i den undersøkte perioden. Skard var skoledirektør i Kristiansands stift i tjue år (1901–1921) og var den første som brukte landsmål i embetet (Halse u.å.). Ifølge Haugland (1985: 166) endra han overtilsynets linje i språkspørsmålet fullstendig. Like før han tiltrådte som skoledirektør, hadde forgjengeren frarådd «å bruke skulen som forsøksfelt for språklege reformer», men et par måneder seinere støtta Skard de planene skolestyret i Agder-kommunen Hornnes hadde om å innføre lese- og lærebøker på landsmål. Dette anså han «for ein god og viktig ting i ei bygd med so norsk talemaal som Hornnes».

Ovenfor er det dokumentert at skoledirektør Skard hadde stor betydning i flere saker som gjaldt Vennesla skolestyres tolkning av og praksis knytta til målparagrafen. Han var en sentral aktør i skolestyrets debatter i 1908 i forbindelse med riksmålsrettskrivinga av 1907. Da ga han tydelig støtte til innføring av abc på landsmål og til argumentasjonen om at landsmål ville være det mest tjenlige opplæringsmålet for elevene. De pedagogiske argumentene for landsmål framstår som særlig viktige for ham, og vi forstår at han var overbevist om at det ville være en stor fordel for elevene i Vennesla å ha landsmål som skolemål. Men da Hunsfoss krets stemte for gjeninnføring av riksmål i 1919, viste han sin profesjonalitet og ga uttrykk for at lokaldemokratiet på kretsnivå burde vinne fram. Gjennom bruken av begreper som «rent norskt Maal» om landsmål og «Dansk-norsken» om riksmål blir det tydelig at han også argumenterte nasjonalt.

5.1.3 Lærerne

Møtereferatene har vist at lærerne spilte en sentral rolle i saker knytta til målparagrafen, særlig de første tiåra der vi har møtt Horrisland, Røskeland og Kristensen. De var aktivt med i debatter, kom med forslag til vedtak og hadde ansvar for å forberede krevende saker.

Vi har sett at Oddmund Horrisland deltok aktivt i skolestyredebattene i 1908. Han meinte at den nye riksmålsrettskrivinga ville bli vanskelig å lære, og at en derfor heller burde innføre landsmål, forutsatt at

folk ønska det. Da han seinere oppdaga at *Riksmålsbladet* skreiv feil og ufordelaktig om folkeskolen i Vennesla, viste han kampvilje igjen. Både Karl Kristensen og Askell Røskeland arbeidde også for å styrke landsmålets stilling, de var blant anna for innføring av landsmåls-abc og for landsmål som skolemål. Da Hunsfoss krets ønska å gjeninnføre riksmål i 1919, argumenterte Røskeland for verdien av å fortsette med landsmål sjøl om motstanden i kretsen var stor.

Da disse tre slutta som lærere i Vennesla tidlig på 1920-tallet, hadde de betydd mye for landsmålets framgang, ikke bare gjennom arbeidet i klasserommet og gjennom innsatsen i skolestyret, men også på andre arenaer. Kristensen, som var ordfører i Vennesla i flere år (Kvarstein & Kvarstein 1948: 361), var også sentral i Vennesla Maallag og blant de nyalgte styremedlemmene i mållagets Vest-Agder-lag da det blei stifta i 1919 (Almenningen 1981: 117). Røskeland var aktiv i ungdomslaget i mange år, både i fylkeslaget og i Vennesla ungdomslag (Moren & Os 1921: 245). I 1893 holdt han en tale i Øvrebo der han fortalte om elevenes problemer med å lære et fremmed skriftspråk og sin overbevisning om ei bedre framtid: «Annerledes vil det ogsaa blive [...], naar landsmaalet bliver indført, da dette i langt større grad ligner børnenes eget talesprog end det nuværende bogsprog» (Krogstad 1989 a: 107f.). I talen vektla han landsmålets pedagogiske fortrinn ved å henvise til samsvaret med elevenes talemål.

Nettopp den lokale støtta, ikke minst fra lærerhold, betydde mye for landsmålsframgangen de første tiåra etter at målparagrafen var vedtatt (Hoel 2018: 495). Haugland (1985: 159) meiner at det ikke kan være tvil om at den målvennlige læreren var den viktigste drivkraften i det lokale skolespråkskiftet totalt sett. Hoel (2009: 109f.) peker videre på at lærernes betydningsfulle rolle i målrørsla samsvarte med den betydningen de hadde i organisasjonsbygginga, moderniseringa av bygdene og norsk politikk og samfunnsliv mer allment.

5.1.4 Skolestyret

I framstillinga av nynorskens posisjon i skoleverket understreker Åsmund Lien (1981) at skolestyrene spilte en viktig rolle i skolemålsarbeidet. Han skriver at det vel gjerne var slik «mellom skulestyremedlemmene som mellom lærarane at det var ein større del av dei som hadde godhug for målet enn det som var vanleg mellom folk elles» (Lien 1981: 360).

Referatene fra møtene i Vennesla skolestyre i perioden 1892–1961 etterlater et klart inntrykk av at skolestyret forholdt seg aktivt til rundskriv fra departementet og til skolelovene, og generelt var godt orientert i saker som gjaldt målparagrafen.

I perioder blei det holdt mange møter, gjerne flere per måned. Skolestyrets virksomhet preges av kontinuitet. Det kan ha sammenheng med at flere medlemmer og formenn hadde sine verv over lang tid. I den undersøkte perioden hadde skolestyret atten formenn i alt, hvorav tre hadde formannsvervet i ti år eller mer.

At de kombinerte møtene blei gjennomført etter 1889- og 1936-loven (se 2.1.3), førte til at heile lærerstaben kunne bidra i skolestyrets arbeid, ikke bare de valgte representantene. Ifølge referatene var det jevnt over godt frammøte til de kombinerte møtene. Et anna forhold som bidro til engasjement for og kontinuitet i skolestyrets saksbehandling, var sannsynligvis at lærerne arbeidde ved samme skole i mange år.

Ovenfor er det dokumentert at Vennesla skolestyre arbeidde grundig og seriøst med spørsmål knytta til målparagrafen. Vi har sett at det kunne ta forholdsvis lang tid før skolestyret fatta endelig vedtak i krevende saker, videre at en del spørsmål kom til behandling flere ganger, og at stemningen skifta slik at vedtak måtte omgjøres etter kortere eller lengre tid. Skolestyret måtte nok være ekstra påpasselig i arbeidet siden Vennesla kommune var språkdelt i mer enn 50 år.

5.2 Vennesla skolestyres forvaltningspraksis gjennom 70 år

Allerede da målparagrafen blei vedtatt i 1892, var skolestyret i Vennesla positivt innstilt til landsmål i skolen. Vi har sett at det formelle arbeidet for å gi landsmål en sentral plass i lese- og skriveopplæringa begynte i 1893, med vedtaket om å ta i bruk del 1 av Rolfsens lesebok i landsmålsutgave (se 4.1.1). At skolestyret gjorde lesebokvedtaket så tidlig, men ikke drøfta innføring av *heile* landsmålsutgaven da den forelå i 1902, og heller *ikke* drøfta innføring av landsmål som skolemål før 1908, kan framstå som overraskende. Men som nevnt var denne praksisen ikke uvanlig. Haugland (1985: 163) sier at overgangen til landsmål som opplæringsmål «vanlegvis» skjedde «stegvis over eit lengre tidsspenn».

Videre har vi sett at det var skolestyrets behandling av riksmålsrettskrivinga av 1907 som leda til vedtak om innføring av landsmål som skolemål i fem kretser høsten 1908 (se 4.1.4). Her kan vi regne med at et viktig forarbeid hadde skjedd gjennom småskolens bruk av leseboka i

landsmålsutgave og i andre sammenhenger. Ovenfor har vi sett at flere lærere støtta målsaken aktivt (se 5.1.3), og at skoledirektør Skard spilte en aktiv rolle (se 5.1.2). At skolestyrets behandling av 1907-reformen fikk dette resultatet i Vennesla, skjedde i mange kretser og kommuner rundt om i landet (Rambø 2018: 533, Jahr 2015: 68).

Vi har sett ei tydelig utvikling i hvordan skolestyret tolka og praktiserte målparagrafen i ulike skolelover. Fra 1893 til 1915 ivra skolestyret for å gi landsmålet stadig større rom i lese- og skriveopplæringa i kretsene. Siden den samme holdningen kom til uttrykk ved flere lokale avstemninger, fulgte skolestyret rådet fra disse og lot være å følge kretsmøtenes råd hvis det *ikke* var svært tydelig.

Etter revisjonene av målparagrafen i 1915 og 1917 forholdt skolestyret seg til lovens minstekrav til frammøte i spørsmålet om kretsavstemningene skulle være *bindende*. 1915-lovendringa kan ha hatt noe betydning for resultatet i kampen for at den første lese- og skriveopplæringa skulle følge vedtaket om riksmål som skolemål i Kvarstein krets (se 4.1.5). I kampen for gjeninnføring av riksmål i Hunsfoss og Vikeland kretser fikk lovrevisjonen avgjørende betydning (se 4.2.1 og 4.2.2). Nå *måtte* skolestyret bøye seg for kretsmøtenes stemmegivning, sjøl om det nok var flere skolestyremedlemmer som hadde ønska å opprettholde landsmål som skolemål.

Da riksmål etter få år blei gjeninnført i de to kretsene med bruksskole, skjedde det i utakt med utviklinga ellers i landet, for nasjonalt var landsmålet nå på frammarsj (Rambø 2018: 557f.). At det gikk slik, kan henge sammen med lokale forhold, blant anna at det var Vigeland Brug og Hunsfos Fabikker som dreiv folkeskolene der, at den private «Riksmåls-skolen» på Hunsfoss var i drift og at tida var prega av stor industriutbygging og økning i folketallet. Denne situasjonen framstår som en parallell til skolemålssituasjonen på flere nye industristeder i Telemark, Hardanger og Sogn som beskrives og drøftes av Hoel (2009: 555).

Med de nye skolelovene av 1936 og 1959 fulgte et skjerpa minstekrav til frammøte for at kretsenes avstemningsresultat skulle være bindende for skolestyret. I kampen for innføring av bokmål som skolemål i Vennesla og Samkom kretser oppfylte *ikke* frammøtet ved de to kretsavstemningene lovens minstekrav, likevel vedtok skolestyret å endre skolemålet (se 4.3.1 og 4.3.3). Istedenfor å kreve nye avstemninger med høyt nok frammøte, fulgte altså skolestyret ønsket fra den delen av de stemmeberettigede som avla stemme. Dette hadde nok sammenheng med den

nasjonale tilbakegangen for nynorsk i 1950- og 1960-åra (Vikør 2018: 614f.).

6 Sluttord

Studien av hvordan et konkret skolestyre tolka og praktiserte skolelovenes målparagraf gjennom 70 år, har resultert i et nærbilde av den lokal-demokratiske forvaltningen. Vi har fulgt skolestyret gjennom store språkpolitiske endringer, fra 1893 da landsmålet kom inn småskolen gjennom Rolfsens lesebok, til vedtaket i 1908 om innføring av landsmål som opplæringsmål og videre til 1961 da bokmålet blei den enerådende målformen i opplæringa.

Den undersøkte perioden var prega av dyptgripende samfunnsendringer, både nasjonalt og lokalt. Samtidig gjennomgikk den nasjonale språkpolitikken slik den kom til uttrykk i skolelovene, flere endringer som førte til at det territorielle språkforvaltningsprinsippet fikk redusert betydning mens det personlig orienterte prinsippet fikk en stadig sterkere stilling. Ovenfor er det dokumentert at det lokale skolestyrets praktisering av skolelovenes stadig strengere krav til frammøte ved bindende målavstemninger i kretsene endra seg mot slutten av den undersøkte perioden. Med den praksisendringa tilpassa skolestyret seg en ny språksituasjon der forholdet mellom målformene var endra i favør av bokmålet. Mange lot være å bruke stemmeretten på kretsmøtene. Nå var det i stor grad bokmålstilhengerne som stemte, og som blei hørt i skolestyret.

Arkivmateriale (oppbevares ved Statsarkivet i Kristiansand)

Skoledirektøren i Agder. Korrespondanse med Vennesla skolestyre 1960–1961.

Vennesla skolestyre. Møtebøker for perioden 1889–1960.

Vennesla skolestyre. Kopibok 1890–1915.

Litteratur

- Almenningen, Olaf. 1981. Noregs mållag 1920–1930. I: *Målreising i 75 år. Noregs Mållag 1906–1981*, 112–153. Oslo: Fonna Forlag.
- Andresen, Emile Marie. 2022. Hunsfoss skole 1890–2022. *Vennesla Historielag Årsskrift nr. 37*, 98–103.
- Bjørhusdal, Eli. 2014. *Mellom nøytralitet og språksikring. Norsk offentlig språkpolitikk 1885–2005*. Upublisert doktorgradsavhandling, Institutt for lærerutdanning og skoleforskning, Universitetet i Oslo. Henta 12.03.2024 fra <https://hvlopen.brage.unit.no/hvlopen-xmlui/handle/11250/220171?show=full>
- Halse, Per. U.å. Matias Skard. I: *Store norske leksikon* på snl.no. Henta 07.10.2022 fra https://snl.no/Matias_Skard
- Haugland, Kjell. 1985. *Striden om skulespråket. Frå 1860-åra til 1902*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Hoel, Oddmund Løkensgard. 2009. *Målreising og modernisering i Noreg 1885–1940*. Upublisert doktorgradsavhandling, Institutt for historie og klassiske fag, NTNU.
- Hoel, Oddmund Løkensgard. 2018. Unionstida med Sverige (1814–1905). I: *Norsk språkhistorie IV. Tidslinjer*, red. Agnete Nesse, 425–502. Oslo: Novus forlag.
- Jahr, Ernst Håkon. 2015. *Språkplanlegging og språkstrid. Utsyn over norsk språkhistorie etter 1814*. Oslo: Novus forlag.
- Johnsen, Egil Børre. 2003. *Fola fola Blakken. En biografi om Nordahl Rolfsen*. Oslo: Andresen & Butenschøn.
- Krogstad, Arne. 1989 a. Bruksskolene i Vennesla. I: *Grunnskolen i Vennesla. Et tilbakeblikk*, 89–122. Utgitt av Vennesla kommune, Vennesla Historielag, Hægeland Sogelag.
- Krogstad, Arne. 1989 b. Skoleforholdene i øvre Vennesla. Samkom og Eikeland skoler. I: *Grunnskolen i Vennesla. Et tilbakeblikk*, 123–132. Utgitt av Vennesla kommune, Vennesla Historielag, Hægeland Sogelag.
- Kvarstein, Gunnvald & B. J. Kvarstein. 1948. *Fra kirke- og kristenliv i Vennesla*. Kristiansand: Edgar Høgfeldt A.s.
- Lien, Åsmund. 1981. Nynorsken i skuleverket. I: *Målreising i 75 år. Noregs Mållag 1906–1981*, 350–382. Oslo: Fonna Forlag.
- Lov om folkeskolen frå 10. april 1959 (folkeskoleloven)*. 1959. Oslo: Kyrkje- og undervisningsdepartementet.

- Lov om Folkeskolen i Kjøbstederne* (byskoleloven). 1889. Kristiania: Mallings Boghandels Forlag.
- Lov om folkeskolen i kjøpstædene* (byskoleloven). 1936. Lov vedtatt på det femogåttiende ordentlige Storting 1936, 104–116. Oslo: J. Chr. Gundersens boktrykkeri.
- Lov om Folkeskolen paa Landet* (landsskoleloven). 1889. Kristiania: Mallings Boghandels Forlag.
- Lov om folkeskolen på landet* (landsskoleloven). 1936. Lov vedtatt på det femogåttiende ordentlige Storting 1936, 88–103. Oslo: J. Chr. Gundersens boktrykkeri.
- Moren, Sven & Edvard Os. 1921. *Den frilynde ungdomsrørsla. Norigs ungdomslag i 25 år*. Oslo: Norigs ungdomslag.
- Norges offisielle statistikk – NOS 1828–2010. Henta 19.09.2023 fra <https://www.ssb.no/a/histstat/nos/index.html>
- Rambø, Gro-Renée. 2018. Det selvstendige Norge (1905–1945). I: *Norsk språkhistorie IV. Tidslinjer*, red. Agnete Nesse, 503–602. Oslo: Novus forlag.
- Roald, Karl. 1928. *Landsskoleloven av 26. juni 1889 med tilleggslover til og med 13. april 1928*. Halden: E. Sems forlag.
- Rolfsen, Nordahl. 1893. *Læsebog for folkeskolen. Første del. Landsmaaludgave*. Kristiania: Jacob Dybwads Forlag.
- Rolfsen, Nordahl. 1932. *Lesebok for folkeskolen. Ny utgåve ved Knut Liestøl i samarbeid med Olav Brekke. Fyrste bandet. Utgåve med i-former*. Oslo: Jacob Dybwads Forlag.
- Ropstad, Rolf. 1989. Grunnskolen i Hægeland. I: *Grunnskolen i Vennesla. Et tilbakeblikk*, 49–79. Utgitt av Vennesla kommune, Vennesla Historielag, Hægeland Sogelag.
- Rovde, Olav. 2012. «Al undervisning i folkeskolen bør legges saa nær ind til det hjemlige som mulig.» Debatten om skulen på landsbygda – frå skulelovene av 1889 til skulelova av 1959. *Historisk tidsskrift* 91, 65–92. Oslo: Universitetsforlaget.
- Schrøder, Torstein & Anders Føreland. 1989. Grunnskolen i Øvrebø. I: *Grunnskolen i Vennesla. Et tilbakeblikk*, 13–48. Utgitt av Vennesla kommune, Vennesla Historielag, Hægeland Sogelag.
- Skjelbred, Dagrun. 2010. *Fra Fadervår til Facebook. Skolens lese- og skriveopplæring i et historisk perspektiv*. Bergen: Fagbokforlaget.

- Skjelbred, Dagrun, Norunn Askeland, Eva Maagerø & Bente Aamotsbakken. 2017. *Norsk lærebokhistorie. Allmueskolen – folkeskolen – grunnskolen 1739–2013*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Statistisk sentralbyrå. 1963. *Folketelling 1960*, hefte 1. Oslo.
- Støylen, Andreas. 1955. *Målparagrafen i folkeskolelovene*. Oslo: Noregs boklag.
- Telhaug, Alfred Oftedal & Odd Asbjørn Mediås. 2003. *Grunnskolen som nasjonsbygger. Fra statspietisme til nyliberalisme*. Oslo: Abstrakt forlag as.
- Theiste, J. Schaan. 1915. *Landsskoleloven med forklarende anmerkninger. Lov om folkeskolen paa landet av 26. juni 1889*. Oslo: J.M. Stenersens forlag.
- Theiste, J. Schaan. 1925. *Landsskoleloven med forklarende anmerkninger. Lov om folkeskolen paa landet av 26. juni 1889*. Oslo: J.M. Stenersens forlag.
- Thorsnæs, Geir & Per Roger Lauritzen. U.å. Vennesla. I: *Store norske leksikon* på snl.no. Henta 02.11.2021 fra <https://snl.no/Vennesla>
- Thune, Taran. U.å. Norsk utdanningshistorie. I: *Store norske leksikon* på snl.no. Henta 13.01.2022 fra <https://snl.no/norsk-utdanningshistorie>
- Tveite, Stein. 1986. *Vennesla. Bygda og folket. Bind II*. Utgitt av Vennesla kommune.
- Vikør, Lars S. 1988. *Språkplanlegging. Prinsipp og praksis*. Oslo: Novus forlag.
- Vikør, Lars S. 2018. Det moderne Noreg (1945–2015). I: *Norsk språkhistorie IV. Tidslinjer*, red. Agnete Nesse, 603–695. Oslo: Novus forlag.
- Vollan, Magnhild. 1995. Kampen om opplæringsmålet i folkeskolen i Birkenes. *Agder Historielag Årsskrift nr. 71*, 38–57.
- Wæhle, Espen, Sirianne Dahlum & Sigmund Grønmo. U.å. Case-studie. I: *Store norske leksikon* på snl.no. Henta 30.11.2024 fra <https://snl.no/case-studie>

Abstract

The topic of this article is the local democratic administration of the language paragraph of the school laws, illuminated through a study of the

Vennesla school board's management of selected language cases through 70 years. Relevant parts of the reports from the 756 school board meetings in the period 1892–1961 form the empirical basis of the analysis. The article presents and discusses the step-by-step introduction of Landsmål which resulted in the municipality being linguistically divided in 1908. Before the school board made its decisions, consultative district referendums were held. Furthermore, the school language conflicts, which over time led to the phasing out of Landsmål/Nynorsk, are documented and discussed. In 1919 and 1924, Riksmål was reintroduced in two school districts, according to applicable rules for binding district referendums. In 1953 and 1961, Bokmål was introduced in the last school districts where the school language was Nynorsk, even though the school board was not bound by the results of the referendum. The article ends with a summary and a discussion of aspects of the local democratic administration of the language paragraph of the school laws through 70 years.

Magnhild Vollan
Universitetet i Agder
Institutt for nordisk og mediefag
Postboks 422
NO-4604 Kristiansand
magnhild.vollan@uia.no